

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

**Факультет історії, права і публічного управління
кафедра всесвітньої історії**

ДИПЛОМНА РОБОТА

**на тему: «ГОРБАЧОВСЬКА ПЕРЕБУДОВА: ПРИЧИНИ, ХІД,
НАСЛІДКИ»**

Студентки 4 курсу БІПУ групи
Освітньої програми Середня освіта.
Історія. Українознавство та
краєзнавчо- туристична робота.
Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти Третякової Валерії Дмитрівни

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Ніколіна Інна Іванівна

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ПРИХІД ДО ВЛАДИ М. С. ГОРБАЧОВА. ПРИЧИНИ ПЕРЕБУДОВИ.....	8
РОЗДІЛ ІІ. ХІД ПЕРЕБУДОВИ.....	16
2.1. Соціально-економічні та політичні перетворення.....	16
2.2. Гласність та її значення для відновлення громадянського життя..	25
РОЗДІЛ ІІІ. ВПРОВАДЖЕННЯ «НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ» У МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	33
РОЗДІЛ ІV. РОЗПАД СРСР. НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ М. С. ГОРБАЧОВА.....	59
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи. М. Горбачов є непересічною особистістю епохи СРСР. Він увійшов в історію як творець політики «Перебудови». Його постать привертає увагу багатьох істориків, багато звинувачень лунає на його адресу через те, що він розвалив багаторічну союзню державу. Своїми реформами він намагався змінити «застій» в радянському суспільстві, оновити суспільство, стати гарантом миру для Радянського Союзу, укладаючи договори з керівниками провідних країн світу. Перебудова почалася з ейфорії населення, вони очікували швидких та якісних змін, які покращать їхнє становище, але вже через деякий час суспільство відчуло результати реформ, які не були виправдані їхніми сподіваннями.

Актуальність даної дипломної роботи полягає в спробі проаналізувати реформи, які проводилися під гаслом «Перебудови». Знайти відповідь на питання «Чи міг зберегти М.С.Горбачов – СРСР?» Потрібно розібратися в правильності проведення реформ, зрозуміти всі фактори зовнішні та внутрішні, що спричинили до активного впровадження політики «Перебудови» на теренах СРСР, а також встановити наслідки політики М. Горбачова. Адже до сьогоденішнього дня багато хто засуджує М. Горбачова в його недовісті, в його невмінні керувати країною. Крім того, варто визначити, що дала радянському суспільству «Перебудова».

Таким чином, в умовах отримання доступу до важливих джерел, зміни ідеології потрібне також і об'єктивне висвітлення позитивних і негативних сторін політики «Перебудови», її ролі, так як це допоможе здолати ті стереотипи, що створювалися радянською ідеологічною машиною.

Ступінь дослідження проблеми. Історія «Горбачовської Перебудови» є невичерпною темою для дослідження. Хоча їй присячено велику кількість праць, але багато питань економічного, політичного, дипломатичного характерів залишаються або дослідженими недостатньо, або ще

недослідженими. Історія «Перебудови» представляє не лише науковий, але й політичний інтерес, особливо для колишніх соціалістичних країн.

Для написання дипломної роботи використовувався широкий спектр джерел, зосереджених в бібліотеках України та викладених на сайтах бібліотек. Опубліковані джерела за походженням і характером варто поділити на групи. Так можна виділити законодавчі, нормативно правові акти вищих органів влади [17,24,31]; договори, угоди, декларації [14,15,30]; виступи М. Горбачова [6,], стенограми його дипломатичних перемовин з лідерами іноземних країн [1,18,19,20], матеріали з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу [5, 25], а також інформацію особистого походження, що дало нам змогу висвітлити особисті мотиви дій політичних діячів [7,12,13,].

При написанні дипломної роботи автором було використано окремі протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС, але з врахуванням реалій тих часів, коли приймалися певні рішення. Особливу цінність представляють публічні виступи офіційних осіб, адже саме в них простежується та стратегія, якої дотримувався тоді М. Горбачов[5].

Привертають увагу «Вибрані промови та статті» М. С. Горбачова , в яких міститься інформація про хід реформ часів «Перебудови», основні завдання, які М.С. Горбачов покладав на КПРС [6].

Про передумови, причини, хід «Перебудови», проблеми які стояли на шляху до здійснення реформ дізнаємось з власних праць М. Горбачова. Зокрема, у його роботі «Перебудова та нове мислення для нашої країни і для всього світу», достатньо чітко подана інформація про зовнішньополітичні проблеми та їх подолання [7]. У іншій його монографії «Грудень – 91. Моя позиція» відворено реакцію М. Горбачова на події грудня 1991 р., які змінили геополітичну ситуацію в світі та призвели до утворення нових незалежних держав, які почали свій шлях з нового аркушу без керівництва в Москві [8].

Досить цікавим було знайомство з працями М. Горбачова «Життя та реформи», в яких останній президент СРСР висловлює свої роздуми щодо

проведення реформ в Радянському Союзі, розповідає про свої рішення, аналізує їх правильність та вплив на подальше життя держави [10,11].

Детальним описом подій часів «Перебудови» вирізняється опублікована праця «Спільний результат. Щоденник двох епох.1972-1991 рр.» радника М. Горбачова А. Черняєва [13]. Для дослідження подій 1990-1991 років бралася до уваги думка безпосереднього учасника політичних перетворень та подій в серпні 1991 році Б.Ельцина [16].

Щодо історіографії проблеми, досліджуваної у даній дипломній роботі, то її огляд свідчить, що, незважаючи на великий науковий інтерес до питань часів «Перебудови» все ж сучасна історична наука ще не здійснила ретельний історичний аналіз цих проблем. Адже у багатьох працях аналізуються лише окремі аспекти проблеми. Так, наприклад, Латиш Ю. у своєму науковому доробку ознайомлює читачів з антиалкогольною кампанією, яка активно проводилась в той час [80]. В свою чергу вітчизняні історики О. Барсенков, В. Вдовин [41], М. Верт [47], О. Філіпов [118] характеризують політику, яка втілювалась в життя другій половині 80-х рр. XX ст. посиляючись на документи 1985-1991 рр.

Досить цікаво та влучно розкривають політику «Перебудови» статті російського історика М.Ф. Полинова, який наводить фактори приходу до влади М. Горбачова, «оголює» причини різкої зміни зовнішньої політики генерального секретаря СРСР, висвітлює переговорні процеси М. Горбачова з лідерами Західних держав [72,97,98,99,100,101,102,103].

Інший російський історик О.Шубин у своїй статті «Розпад СРСР: об'єктивні причини і суб'єктивні фактори» чітко та логічно подає матеріал про передумови та причини розпаду СРСР [126].

Зовсім «свіжим» поглядом в історичній літературі на політику «Перебудови», яка безпосередньо проводилася М.Горбачовим, вирізняється дослідження вітчизняного історика О. Плохія «Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу». Автор, посиляючись на ряд архівних матеріалів та, використовуючи джерела іншого походження, висловив власну думку, на ту

позицію, яка на сьогодні підтримується в Росії, щодо впливу США на розпад Радянського Союзу. Зокрема, він розвінчує цей міф і називає це вигаданою пропагандою. Автор, на чисельних матеріалах, намагається з'ясувати та проаналізувати суть тих подій, що відбувалися в хаотичному Радянському Союзі 1990-1991, що поступово розпадався [104].

Цікавою є позиція щодо радянського суспільства американських авторів, наприклад, у своїй книзі американський журналіст Саттер Д. «Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу» висвітлює життя радянських людей та їх ставлення до політики М. Горбачова [112].

Об'єктом дослідження є період «Перебудови» 1985-1991 рр.

Предметом дослідження є період правління М. Горбачова, його реформаторська діяльність та її вплив на подальший розвиток та розпад СРСР.

Хронологічні рамки охоплюють період з 1985 – 1991 рр., тобто від обрання М. Горбачова – Генеральним секретарем ЦК КПРС до складання ним повноважень Президента СРСР в грудні 1991 р.

Територіальні межі дослідження окресленні територією СРСР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального устрою.

Мета роботи полягає комплексному дослідженні проголошеної М. Горбачовим політики «Перебудови». Дана мета конкретизується наступними завданнями:

- 1) охарактеризувати прихід до влади М. Горбачова;
- 2) охарактеризувати зміни в політичній, економічній та соціальних сферах в період «Перебудови»;
- 3) проаналізувати політику «гласності» та її вплив на легалізацію соціального й політичного плюралізму;
- 4) висвітлити впровадження політики «нового політичного мислення» у міжнародних відносинах;
- 5) проаналізувати питання розпаду та розглянути наслідки політики М. Горбачова.

Методологічною базою дослідження є принцип історизму, на основі якого факти та події розглядаються з урахуванням тогочасного суспільно-політичного становища, що мало вплив і на перебіг політики М.Горбачова. Принцип об'єктивності, що використовувався авторкою дослідження при написанні даної роботи передбачає неупередженість при висвітленні питань. Ці принципи були реалізовані за допомогою як загальнонаукових, так і спеціально – історичних **методів**: проблемно-хронологічного, аналітичного, методу логічного аналізу, узагальнення, систематизації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження викладено у публікаціях «Прихід до влади М.Горбачова та причини Перебудови», «Індійський вектор зовнішньої політики за часів президенства М. Горбачова», «Трансформації у зовнішній політиці Радянського Союзу під час правління М. Горбачова»

Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (127 найменувань). Обсяг тексту основної частини роботи складає – 78 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ І

ПРИХІД ДО ВЛАДИ М. С. ГОРБАЧОВА. ПРИЧИНИ ПЕРЕБУДОВИ

У Радянському Союзі на межі 70-80-х рр. XX ст. в державному апараті склалася геронтократична ситуація, віддавали перевагу лідерам поважного віку, які вже не могли якісно реформувати країну, яка відставала в часі та у технологіях виробництва. В апараті держави не було енергійних, молодих кадрів, які б прагнули до змін. Ще при К. Черненко, почалася боротьба за владу між двома претендентами на посаду генерального секретаря СРСР – між М. Горбачовим та Г. Романовим. Перевага першого була в тому, що його підтримувала більша частина партійних кадрів. Ситуація з Г. Романовим була гіршою, так як він мав слабшу підтримку в партійному середовищі, його підпорою був директорський корпус інженерно-технічних працівників Оборонно-промислового комплексу, ще частково його підтримували військові. Та й імідж двох претендентів був різний, Г. Романова сприймали як жорстоку, недемократичну людину. У свою чергу у постаті М. Горбачова бачили людину, яка йде компроміси, він був більш комунікабельним. Боротьба за владу в Радянському Союзі у фіналі вирішувалась не результатом виборів, а залежала від невеликої кагорти управлінців, членів Політбюро ЦК КПРС.

В ході боротьби М. Горбачов та Г. Романов активізували свою міжнародну діяльність. Так, Г. Романову було доручено очолити радянську делегацію у Фінляндію 15 жовтня 1984 р., де він, під час виступу, критикував політику Р. Рейгана щодо розміщення ракет в Західній Європі. Такий різкий випад в сторону США дещо віддалив Г. Романова від посади майбутнього генерального секретаря СРСР. Що стосується М. Горбачов, то він у грудні 1984 р. був на чолі делегації у Великобританію. В цей час на Заході виявляли інтерес до постаті М. Горбачова, як до претендента на посаду генерального секретаря. Майбутній радник М. Горбачова – А. Черняєв у свій щоденник вніс запис: «Горбачов зараз найпопулярніший наш діяч за кордоном»[13,с.604].

К. Черненко запропонував М. Горбачову вести, в період його хвороби засідання секретаріату ЦК. Звичайно, зразу ж проявилось невдоволення тих, що

розуміли наслідки такого рішення, адже одразу після смерті К.Черненка пост генерального секретаря може посісти М.Горбачов. Зокрема, голова Ради Міністрів СРСР (1980-1985) М.Тихонов на черговому засіданні Політбюро заявив: «А чи правильно галузевому секретарю, який займається питаннями сільського господарства доручати ведення Політбюро?»[98,с.44]. Однак, міністр оборони Д.Устинов заступився за М. Горбачова: «Але ж М. Горбачов вже має досвід ведення Секретаріату, так й вся попередня практика говорить, що голова Секретаріату завжди відповідав за якусь ділянку роботи, і це не мало негативного впливу на роботу Секретаріату?»[98,с.44].

Намагались зупинили дискусію на політичному Олімпі міністр закордонних справ А.Громико та член ЦК КПРС В.Гришин заявивши: «Давайте доручимо М.Горбачову вести секретаріати тимчасово. А там подивимося». Вислухавши всіх К.Черненко прийняв єдине правильне рішення та заявив на засіданні: «Я все таки наполягаю, щоб ви підтримали мою пропозицію довірити ведення Секретаріату товаришу Горбачову!»[82,с.27].

15 липня 1984 р. здоров'я К.Черненка погіршилося, він вимушений був за станом здоров'я піти у відпустку, М.Горбачов залишився вперше на чолі партії.

А.Громико так характеризував М.Горбачова: «В особі М.Горбачова ми маємо діяча широкого масштабу, діяча видатного, який з честю буде займати посаду Генерального Секретаря ЦК КПРС»[113].

10 березня 1985 р. Є.І.Чазов, відомий радянський кардіолог, очільник IV Головного управління Міністерства охорони здоров'я, який відповідав і за стан здоров'я К.Черненка, зранку повідомив М.Горбачова про його смерть. М.Горбачов не розгубився та одразу ж взяв управління державою в свої руки. Питання про призначення Генерального секретаря вирішувалося на засіданні Політбюро 11 березня і на ньому М.Горбачов був рекомендований на посаду генсека СРСР.

Країна потребувала змін, тому В.Тихонов – член КПРС, зазначив: «Горбачов – це контактна людина, з ним можна обговорювати питання,

обговорювати на самому високому рівні. Це – перший з секретарів ЦК, котрий добре розбирається в економіці» [113]. Член Політбюро М. Соломенцев характеризував кадрову кризу в СРСР 1985 р. саме так: «Іншої кандидатури у нас просто немає», тому вибір припав саме на амбітного та молодого М. С. Горбачова.

Зауважимо, що М. Горбачов належав до покоління, яке формувалося в період хрущовської «відлиги». Щоб зрозуміти суть людини, яка у всьому світі асоціюється з політикою «Перебудови» в СРСР, потрібно поглянути на його життєвий шлях. Народився М. Горбачов у невеликому селі Привольне (Ставропольський край). Завершив юридичний факультет МГУ та Ставропольський сільськогосподарський інститут. У 1978 р. був обраний секретарем ЦК КПРС. Коли при владі був ще К. Черненко, М. Горбачов вже затвердився, як друге обличчя в партії, котрому довіряли. Прийшовши до влади він отримав країну, яка на нашу думку, вже давно почала давати тріщини в політичному, економічному, соціальному планах. Зовнішньополітичні проблеми здавлювали країну, сорокарічна тривалість «холодної війни» мала гальмівний ефект на СРСР. Якщо США, не дивлячись на протистояння з Радянським Союзом продовжували розвивати свою економіку, досягали успіхів у науково-технічній сфері, то в СРСР все поглинула стагнація. За примарою всесвітньої змови капіталістів радянські керівники були зациклені на комусь-чомуś іншому, а не на добробуті своїх громадян. Суперництво СРСР з США та країнами Заходу все більше поглиблювало кризу всередині держави. Головною ціллю керівництва Радянського Союзу було довести перевагу свого суспільного ладу, нав'язати капіталістичним противникам свою модель розвитку.

Виснажували СРСР і відносини з країнами «третього світу», кредитором яких він виступав замість того, щоб покращувати економіку власної держави. «На 1 листопада 1989 р. загальна сума заборогованості країн «третього світу» складала 85,9 млрд руб.» [99,с.52-53]. Не дивлячись на налагодження торговельних відносин між СРСР та цими країнами, Радянський Союз все ж

більше експортував, ніж імпортував. Зокрема, «експорт в 1970 р. склав 1,8 млрд руб., імпорт 1,1 млрд; в 1980 р. – відповідно 6,9 та 5,0 млрд; в 1985 р. – 9,6 та 7,6 млрд руб.» [99,с.53]. Зрозуміло, що такі «подарунки» країнам «третього світу» відобразились на бюджеті СРСР.

Знесилювала Радянський Союз і війна в Афганістані. Рішення про введення військ в Афганістан мало значний економічний, політичний вплив на подальший розвиток держави. На підтримку військового паритету з США йшло близько 40% всіх ресурсів країни. Американська адміністрація на той час з Р. Рейганом прекрасно розуміла, що виведення радянських військ з Афганістану буде не вигідним для Америки. США створювали всі умови для того, щоб Радянський Союз ще більше залучався до афганської проблеми. Якщо брати дані радянського військового С. Ахромєєва, то: «Кожен день війни 40-ї армії обходився державі в 6,0-6,5 млн руб»[38,с.167].

Сучасний російський дослідник А. Мельвіль виділяє шість причин перетворень в Радянському Союзі станом на 80-ті рр. ХХ ст.:

- міжнародні комунікаційні зв'язки і туризм, не дивлячись на політику залізної завіси, розвивались, особливо в 1970-1980 ті рр., що сприяло поширенню в СРСР демократичних ідей. Адже туризм давав можливість порівнювати рівень життя в СРСР та розвинених країнах;

- у 70-80-х рр. ХХ ст. у СРСР відбулася зміна поколінь, на зміну старому прийшло нове – не залякане погрозами репресій, не готове «тугіше затягнути пояси» в очікуванні світової революції;

- поява латентного середнього класу: все більшу роль відігравали спеціалісти з вищою освітою, державні службовці, вчителі, лікарі;

- ріст освітнього рівня населення, поява відносно багаточисленного шару інтелектуалів, які усвідомлювали своє безправне політичне становище;

- прискорення темпів урбанізації;

- бажання самої політичної еліти почати перетворення, усвідомлення того, що без модернізаційних процесів не обійтись, а то й їх розчарування в марксизмі-ленінізмі [49,с.5-6]. По суті ці причини майбутніх реформуваль ще

раз доводили їх необхідність. Потрібно було негайно змінювати життя людей, не боячись наслідків, до яких би ці зміни призвели б.

Кризові явища в економіці, політиці та соціальній сфері Радянського Союзу почались ще задовго до 80-х рр. XX ст. Деякі дослідники вказують на те, що все почалося одразу після смерті Й. Сталіна. Звичайно та система державного устрою, яку побудував Й. Сталін була недовговічною та шаблонною і потребувала змін. Не можна щось побудувати один раз, а потім не реформувати, не видозмінювати. Загострення в системі відбулося під час Л. Брежнєва, хоча не усі члена тодішнього радянського суспільства це помічали. Та й зараз, якщо запитати середньостатистичного мешканця пострадянського простору про кращі часи їхнього життя в СРСР – то вони скажуть про 70-ті рр. XX ст. Гадаємо, що все таки прихильники реформаторської діяльності Горбачова розуміли зсередини усі недоліки системи, але реформування було не на час, так як конформісти-геронтократи приймали Союз таким, який він був.

Поглиблювалась політична криза, котра була спричинена «старінням номенклатури», яка прагнула залишати старі порядки в країні та не прагнула до оновлення СРСР. Держава «нового типу» була для них незрозумілою. Радянське керівництво було особливим по причині наявності у нього алергічної реакції на нові реформи, на сприйняття нових ідей.

До 1985 р. радянське керівництво не планувало і не вважало за потрібне почати реформування. Радянський Союз вкладав великі кошти в нафтовий комплекс, але ріст нафтодобування йшов повільно, не було віддачі в цій галузі.

Крім того, загальна апатія населення погіршувала ситуацію в СРСР, воно не прагнуло працювати на благо своєї країни. Все частіше почав проявлятися в Радянському Союзі дефіцит. Радянських людей цікавило, а як там за кордоном? Чи справді там так погано як нам розповідають? На межі 70-80-х рр. XX ст. популярними, але майже не доступними для широкого загалу, стали побутова техніка, модне взуття, одяг, польські чи французькі парфуми, губні помади. Серед населення поширюється таке явище як алкоголізм.

М. Горбачов прагнув не лише зміцнити владу в країні, а й виступав за оновлення держави та суспільства в цілому. В сфері політики планувалося покласти кінець автократичній формі правління та створити умови для реального народовладдя.

Радянський Союз переслідували проблеми національного характеру, в кожній республіці вже виросла нова інтелігенція, в якій було своє бачення на оновлення держави.

23 квітня 1985 р. на пленумі ЦК КПРС було обрано нового генерального секретаря СРСР – М. С. Горбачова. На момент обрання йому було вже 54 роки, але якщо враховувати середній вік тодішньої «застарілої номенклатури», то він був ще достатньо молодим, енергійним лідером. Саме основне, що М. Горбачов прагнув змін в державі. Прийшовши до влади, М. Горбачов одразу почав демонструвати активну політичну діяльність. Як свідчив його особистий охоронець В. Медведєв: «Перший час особистість Михайла Сергійовича викликала захоплення. Після багатьох хвороб і напівсонного стану Л. Брежнєва раптом – вулкан енергії. Робота до часу, двох ночі, а коли готувалися які-небудь документи, він лягав спати в чотири ранку, а вставав о 7-8 ранку» [97,с.41]. М. Горбачов намагався все ж таки реформувати Союз, шукати нові ідеї, які б вивели державу з затяжної кризи.

М. Горбачова та його однодумців об'єднувала думка про зміни в державі, подолання стагнації, депресії в суспільстві, модернізація в науково-технічному плані. Новообраний генеральний секретар на квітневому пленумі заявив: «Наше життя, його динамізм, диктує необхідність змін, перетворень, досягнення нового якісного стану суспільства, причому в найширшому сенсі слова. Це насамперед – науково-технічне оновлення виробництва і досягнення найвищого світового рівня продуктивності праці. Це вдосконалення суспільних відносин, і в першу чергу економічних. Це – глибокі зміни в сфері праці, матеріальних та духовних умовах життя людей. Це – активізація всієї системи політичних та суспільних інститутів»[6, Т. 2, с.154].

Однак, заради справедливості, маємо зазначити, що команда Горбачова на квітневому пленумі ще не мала точно виробленої програми дій, реформ та оголошувалося продовження політики Андропова. До речі, це дуже спірне питання «чи все було продумано задовго до квітневого Пленуму чи все вирішувалося по мірі справ?». Так, М. Горбачов заявляв: «реформаторський курс був розроблений задовго до квітневого Пленуму, це не був експронт. Було б помилкою вважати, що буквально через місяць після Пленуму ЦК в березні 1985 р. раптово з'явилась група людей, які все розуміли та усвідомлювали. Таких чудес не буває» [97,с.41]. Проте вже в 2005 році М. Горбачов на теж питання дав зовсім іншу відповідь: «Мені багато було зрозуміло раніше, але про програму не могло бути й мови, інакше я з групою товаришів доробляв би її в Магадані» [97,с.41]. Тому й до сьогодні дане питання залишається без відповіді. Звичайно, на нашу думку, живучи все життя в Радянському Союзі, споглядаючи всі проблеми, будучи біля верхів влади, М. Горбачов все ж обдумував і бачив певні кроки в майбутньому реформуванні країни, можливо мав і певні напрацювання, які обговорював тільки зі своїм наближеним колом.

Завдання, які були перед реформаторами були неймовірно складні. Як зазначав французький історик Н.Верт: «Масштаб кризи, сама його природа потребували справжнього струсу всієї країни. Реформа вже не могла бути. Як при Хрущові в середині 60-х років. Тепер завдання були значно ширші. Мова йшла про те, щоб докорінним чином змінити умови виробництва і методи управління економікою, відносини СРСР на міжнародній арені, позбутися від спадку сталінізму і кайданів «адміністративно-командної» системи, насадженої в 30-ті роки» [47,с.301].

Першорядне місце відводилося вдосконаленню верстатобудування, електротехніці та електроніці як каталізатору науково-технічного прогресу. Вагоме місце в політиці Горбачова відводилося розвитку виробництва товарів народного вжитку та сфери послуг. Потрібно було залучити населення до змін, надихнути їх результатами, які вони отримають після впровадження політики «прискорення».

Таким чином, багатомільйонна держава на час приходу М. Горбачова до влади занепадала, «холодна війна», нафтова криза та ін. сприяли наростанню і суспільної кризи. Зайнявши посаду генерального секретаря ЦК КПРС перед М. Горбачовим постало ряд завдань, крім того, на нього покладалися його соратники по партійній службі та й населення Радянського Союзу прагнуло змін. Потрібно було якнайшвидше почати їх впроваджувати в економічній сфері. Та й сама зміна старих політичних облич на нові повинна була гарантувати початок реформ.

РОЗДІЛ II

ХІД ПЕРЕБУДОВИ

2.1. Соціально-економічні та політичні перетворення

Коли приходить до влади нова людина, вона приводить за собою нову команду-реформаторів. Відразу після прийняття курсу «Прискорення» почалися кадрові зміни. Номенклатура, яка залишилася в спадок ще від Л. Брежнєва була консервативною в своїх поглядах. «Омолодження» політичної верхівки відбувалося поетапно: «Романов (липень 1985 р.), Тихонов (жовтень 1985 р.), Гришин (лютий 1986 р.), Кунаєв (січень 1987 р.), Алієв (жовтень 1987 р.), Громико, Соломенцев, Долгих (вересень 1988 р.)» [47,с.305]. З 1986 по 1988 рр. було замінено 70% керівників.

Зміна політичного апарату відбувалася не лише у Москві, а й у республіках. Спочатку кадрові зміни зустрічалися з натхненням, однак з часом темпи та масштаби змін почали викликати настороженість, деякі навіть їх порівнювали з тотальними кадровими чистками, з сталінською «кадровою революцією».

Радянський публіцист Р. Медведєв у своїй статті «Чому розпався Радянський Союз» викривав помилки М. Горбачова в кадровій політиці: «М. Горбачов часто змінював людей, які займали високі посади. Але, звільняючи не занадто здатних керівників, він часто ставив на їх місце ще більш слабкіших, але більш слухняніших, хоча і з ними в нього досить швидко виникали конфлікти»[88,с.120].

Зауважимо, що деякі дослідники часів «Перебудови» навіть вказують на те, що кадрова політика М. Горбачова призвела до кризи в радянському керівництві та в певній мірі пришвидшила розпад Радянського Союзу.

Запам'ятався населенню прихід до влади М. Горбачова його антиалкогольною кампанією, яка почалася в травні 1985 р. Розробка антиалкогольної програми розпочалася ще за правління Л. Брежнєва (1964-1982). Вже у 70-х рр. XX ст. виникають клуби тверезості, які намагалися довести шкідливість вживання алкоголю. На жаль, без пляшки в СРСР питання

не вирішувалися. При нетривалому правлінні Ю. Андропова, горілка подешевшала ще на 30 копійок.

Новий лідер М. Горбачов почав боротися проти прогресуючої соціальної хвороби. На засіданні Політбюро ЦК КПРС від 4 квітня 1985 р. генеральний секретар СРСР М. Горбачов констатував, що Радянський Союз дійсно має проблеми з алкоголем, було нагадано присутнім, що більше двох років тому була створена Комісія під представництвом А. Пельше для роботи щодо питання боротьби з алкоголізмом в країні, а після смерті останнього боротьба призупинилася [21].

7 травня 1985 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму» і постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогоноваріння» [80,с.91]. Деякі соратники М. Горбачова закликали не починати дану кампанію, пояснюючи це тим, що гроші з бюджету суттєво скоротяться, що почнеться активне варіння самогону в країні, люди почнуть скупляти масово цукор. В свою чергу голова Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М. Соломенцев підкреслив, що: «за 1984 р. на вулицях було підібрано 9,3 млн п'яниць. До адміністративної відповідальності було залучено за порушення алкогольного законодавства 12 млн осіб – більше, ніж в 1983 р. За рік збільшилася загальна чисельність злочинів, здійснених на ґрунті п'янства, в тому числі 13 тисяч зґвалтувань, близько 29 тисяч крадіжок, що значно більше, ніж в 1983 р.» [21]. Ця жахлива статистика все більше підштовхувала М. Горбачова до впровадження антиалкогольної кампанії. Не дивлячись на те, що в 1980-1984 рр. бюджет держави отримав від продажу алкогольних напоїв 70 млрд руб. антиалкогольна кампанія все ж таки вступила в дію. З огляду на тогочасні події, люди згадують так звані «безалкогольні весілля», коли в чайниках замість чаю був самогон. Радянські люди знаходили абсурдні рішення вживання алкоголю, наприклад, «алкоголіки намащували на хліб зубну пасту, потім змивали і їли хліб разом із всмоктаним спиртом. В 1986-1987 рр. в СРСР на 30 % зріс продаж клею «БФ», п'яниці ласкаво

називали його «Борис Федорович»), на 17 % - дихлофосу, на 14 % - рідини для чищення скла» [80,с.92].

Проведення кампанії призвели до ряду позитивних результатів: на 25 % зросли ціни на алкогольні напої, зменшилася кількість травматизму, смертності серед населення, хуліганства, розлучень з причини пияцтва, збільшилась середня тривалість життя в СРСР. До негативних же явищ кампанії відносять: тотальне знищення виноградників, масовий розвиток самогоноваріння, дефіцит цукру, масові отруєння та смерті від неякісного алкоголю. Перший провал кампанії відбувся після Чорнобильської катастрофи, тому щоб відновити здоров'я після вибуху лікарі наводили користь від червоно вина. Як заявив пізніше М. Горбачов: «Негативні наслідки антиалкогольної кампанії набагато перевершили її плюси»[47,с.598] .

Різні сформувалися погляди на антиалкогольну кампанію, наприклад перший та останній прем'єр-міністр СРСР В. Павлов зазначав: «Антиалкогольна кампанія потрясла дощенту і без того ослаблену фінансово-бюджетну і кредитно-грошову систему держави». Радянський історик Р. Піхоя зауважував: «Удар, нанесений бюджету був настільки значний, що він так і не був подоланий до останніх днів існування Радянського Союзу»[80,с.44].

Підрахувавши всі збитки антиалкогольної кампанії була скасована у 1988 році. За даними М. Горбачова в результаті антиалкогольної кампанії бюджет СРСР не отримав 37 млрд рублів. Однак Ю. Латиш наводить інші дані щодо бюджетних збитків антиалкогольної кампанії – від 67 до 200 млрд руб. Генеральний секретар СРСР М. Горбачов у своїх спогадах в праці «Життя та реформи» так оцінює антиалкогольну кампанію: «На мені лежить велика частка провини за цю невдачу. Я не повинен був цілком передоручати виконання прийнятої постанови. І вже, в усякому разі, був зобов'язаний втрутитися, коли почали виявлятися перші перекося. Але ж до мене доходила тривожна інформація, що справа пішла не туди, та й багато серйозних людей звертали увагу на це в особистих бесідах» [10,с.342]. Отже, М.Горбачов у провалі політики антиалкогольної кампанії покладає провину в певній мірі на себе

через те, що через завантажений графік, часті поїздки закордон задля проведення політики «нового мислення», він мало часу приділяв внутрішнім проблемам. Адже коли проявлялися перші негаразди, перші збої він не звернув вчасно увагу та не прослідкував хід кампанії.

25 лютого 1986 р. відбувся XXVII з'їзд КПРС. На якому було переглянуто основи розвитку держав у різних галузях. Так, у військовій сфері: «Відмова ядерних держав від війни одна проти одної або проти третіх держав – як ядерної, так і звичайної; недопущення гонки озброєнь в космосі, припинення всіх випробувань ядерної зброї і повна його ліквідація.

В політичній сфері: розробка комплексу заходів, націлених на зміцнення довіри між державами, на створення дієвих гарантій від нападу на них ззовні, недоторканності їх кордонів; вироблення ефективних методів запобігання міжнародного тероризму. включаючи безпеку користування міжнародними наземними повітряними і морськими комунікаціями.

В економічній сфері: виключення з міжнародної практики всіх форм дискримінації; відмова від політики економічних блокад і санкцій» [6, Т.3, с. 256-257]. По суті - це була основна новоприйнята програма КПРС.

М. Горбачов констатував на з'їзді «застійні явища», які проникали у суспільство з кожним роком все більше та більше. Була прийнята постанова про покращення життя населення, проголошувався план «Житло - 2000», за яким кожна радянська родина до 2000 року повинна була бути забезпечена власним житлом.

Тріщиною в правлінні М. С. Горбачова та пониження його рейтингу серед партійних діячів та населення стала трагедія в Чорнобилі 26 квітня 1986 р. Катастрофа негативно вплинула на розвиток економіки, суспільну думку. Ліквідація наслідків вибуху тільки в 1986 р. обійшлася в 14 млрд рублів. Відгомін Чорнобильської катастрофи ми можемо спостерігати сьогодні, екосистема не відновлена повністю до сьогодні навколо Чорнобильської зони, захворювання людей збільшується, ліквідатори аварії з кожним роком помирають від онкологічних хвороб, які були спричинені саме

Чорнобильською катастрофою. Очевидці тих подій скаржаться, що радянська влада приховала від них масштаби катастрофи і вони ще спокійно жили два тижні, масово вийшли на парад 1 травня, не знаючи про трагедію. Друга половина 1986 р. пройшла під знаком Чорнобиля та ліквідації наслідків. Згідно з документу, який був прийнятий на засіданні ЦК КПРС 16 травня 1986 р. ми можемо дізнатися, що у ліквідаторів не було індивідуальних засобів захисту [2]. Влада з Москви поклала провину на непідготовленість, на паніку, що розпочалась серед населення, на місцеву київську владу. Але потрібно було в тих умовах працювати злагоджено, що московській владі, що київській. В Радянському Союзі звикли до ідеалізації життя, до промивання мізків громадянам, а тут навіть чітко розробленого плану на випадок надзвичайної ситуації не було, не виявилось навіть достатньої кількості працюючих дозиметрів. Радянська влада, виділяючи величезні суми з бюджету на гонку озброєнь, в такій ситуації виявилася безпомічною. Ці обставини вказують на недієздатність радянського керівництва.

У травні 1986 р. була прийнята програма «Держприймання», вона була спрямована на перевірку якості продукції спеціальною державною комісією. Також у травні 1986 р. опублікована постанова «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами» для боротьби зі спекуляцією, що була яскравою ознакою того часу в СРСР. За свідченням радянських людей, які добре пам'ятають спекуляцію 80-х рр. ХХ ст, навіть у вбиральнях пропонували речі для продажу.

У 1988 р. був прийнятий «Закон орендних договорів», згідно з яким селянам дозволялося брати в колгоспах в оренду землю на термін до 5 років. Проте, до початку 1991 р. тільки 2 % населення скористалися такою послугою.

27 січня 1987 р. відбувся Пленум ЦК КПРС. Підводячи підсумки політики 1985-1986 рр. керівництво країни вирішило скорегувати політичний курс СРСР. Період 1987-1988 рр. є ключовим в політиці М. С. Горбачова, саме зміни в ці роки пришвидшили великі зміни в 1991 р.

З 28 червня по 1 липня 1988 р. в Москві пройшла ХІХ партійна конференція, що стала головною політичною подією 1988 р. Конференція проходила в позитивній атмосфері, радянські політики виступали за оновлення насамперед політичної системи. М. Горбачов був впевнений, що якщо саме провести політичну реформу зверху, то «Перебудова» отримає друге нове дихання. Реформа політичної системи повинна була стати рушієм продовження та утвердження нової горбачовської політики.

М. Горбачов заявляв про основні вектори політичних зрушень:

«-по-перше, зробити все, щоб мільйони трудящих були включені в управління країною не на словах, а на ділі;

-по-друге, відкрити максимальний простір процесам саморегулювання і самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів:

-по-третє, налагодити механізм вільного формування і виявлення інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, їх узгодження і реалізації у внутрішній і зовнішній політиці Радянського держави;

-по-четверте, забезпечити умови для подальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби і рівноправного співробітництва на принципах інтернаціоналізму;

-по-п'яте, радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок, з тим щоб виключити можливість узурпації влади і зловживань, ефективно протистояти бюрократизму і формалізму, забезпечити надійні гарантії захисту конституційних прав і свобод громадян, а також виконання ними обов'язків по відношенню до суспільства і держави;

-по-шосте, чітко розмежувати функції партійних і державних органів відповідно до ленінської концепції ролі Комуністичної партії як політичного авангарду суспільства і ролі Радянської держави як знаряддя влади народу;

-по-сьоме, створити ефективний механізм, який забезпечував би своєчасне самовідновлення політичної системи з урахуванням мінливих

внутрішніх і міжнародних умов, здатного до все більш активного розвитку і впровадження в усі сфери життя принципів соціалістичної демократії і самоврядування» [6, т.4,с.256].

Система, що існувала до літа 1988 р. не змогла уберегтись від застійних явищ «Перебудови», не завершивши повністю, якісно, до кінця економічні реформи, влада вирішила перейти до докорінних перетворень політичної системи. В політиці потрібно було створити умови для реального народовладдя.

Конференція затвердила реформування системи Рад, які були основою політичного механізму СРСР.

У своїй промові М.Горбачов заявив, що: «До середини 1980 – х років в країні склався «механізм гальмування» стримуючий соціально – економічний розвиток і не дозволяє розкрити переваги соціалізму. Його коріння – в серйозних недоліках функціонування інститутів соціалістичної демократії, застарілих політичних та теоретичних установках, в консервативному механізмі управління»[41, с. 602]. Після пленуму головним засобом демократизації стала «гласність», яка спричинила великий резонанс у суспільстві, населення дістало змогу отримувати все більше та більше інформації.

Під час зустрічі з президентом США Дж. Бушем на Мальті в грудні 1989 р. радянський лідер М. Горбачов запевнив, що у СРСР не зробить більше «кроку назад» в плані запезпечення свобод громадян. Генсек відкривав президенту США окремі карти внутрішнього розвитку Радянського Союзу. Головними внутрішніми проблемами Радянського Союзу М. С. Горбачов назвав деформацію ринку та надлишок грошей у населення. Радянське керівництво вперше визнавало прогалини у внутрішній політиці.

Криза поглиблювалася ще й тим, що завдяки нафті завжди закривалися прогалини у бюджеті СРСР. Однак видобуток нафти напочатку 1990 р. зменшився на 37 млн т. Видобуток вугілля теж знизився до 37 млн т і це був найнижчий показник за останні п'ятнадцять років.

Варто відзначити, що політичні перетворення, що відбувалися при М. Горбачові призвели на початку 1990-х рр. до формування трьох угруповань в СРСР. Перша група – це були представники союзного центру. Вони були найбільш незадоволені результатами «Перебудови». Ідея, яка об'єднувала першу політичну групу – це радянський патріотизм. Щоб не допустити до розпаду Радянського Союзу, на їх думку, потрібно було зупинити реалізацію горбачовських реформ, які за час його перебування при владі дестабілізували увесь Радянський Союз. Також вони виступали за наведення порядку силовими методами.

Друга політична група (до речі, в неї входив Б. Єльцин) пропагувала проведення ринкової реформи, пропагандистської кампанії в ЗМІ, виступала за ліквідацію КПРС, тиск на союзні структури.

Третя група була представлена центристськими силами, які безпосередньо були об'єднані біля М. Горбачова. Вони виступали за реформування Радянського Союзу, ринку, однак одночасно вони боялися відмовлятися від соціалістичних завоювань.

Рівень довіри народу до М. Горбачова стрімко падав, і в результаті позиції третьої групи з кожним днем знижувалися. Проте, заклики другої політичної групи ставали все більш популярніші в радянському суспільстві.

Сам М. Горбачов теж розумів, що опозиція з кожним днем в Союзі має все більше прихильників. і щоб якось реанімувати занепадаючу економіку Радянського Союзу вирішив провести грошову реформу за сприянням В. Павлова – першого та останнього прем'єр-міністра СРСР.

22 січня 1991 р. був підписаний М. Горбачовим наказ «Про вилучення з обігу та обмін 50 і 100 рублевих банкнот зразка 1961 р.». Радянська влада вважала, що більша частина грошей була в руках у спекулянтів та була вивезена закордон. Характеристику цій реформі зробив спробу дати російський економіст В.Вольчик: «Реформа була необхідна, але реформа не повинна бути тільки грошовою. В СРСР в той час давно назріли глибокі структурні реформи в економіці. Це, перш за все, реформи в сфері економічної координації та

ціноутворення. Необхідно було почати «вирощування» ринкових інститутів, які згодом дозволили б сформуватися ринки не тільки споживчих товарів, але і фактори виробництва»[78]. Люди в паніці після того, як дізналися про наказ М. Горбачова активно кинулися позбуватися банкнот.

Очевидно, що грошова реформа не призвела до відчутних якісних результатів в СРСР, а ще більше поглибила занепадання економіки в державі, ціни зросли втричі.

У свою чергу прем'єр-міністр В. Павлов неогрунтовано звинувачував західні держави в тому, що це нібито вони дестабілізують фінансову систему Радянського Союзу, щоб погіршити показники економіки.

Проблема радянської верхівки була в ідеологічному її вакуумі, скидання власних проблем на західні держави для них було зручно. Всі реформи, що проводилися під лозунгом «Перебудови» були низьковартісними, вони проводилися із запізненням, хоча маємо зауважити й той момент, що важко було реформувати скам'янілу вже систему. Якщо на засіданнях Політбюро радянське керівництво бачило прогресивність майбутніх реформ, то на ділі виходило, що очікувані результати не відбувалися. Йти по старій стежці вже не хотіли, а нова стежка з новими політичними обличчями не давала якісних показників в темпах розвитку Радянського Союзу. Радянські лідери завжди вважали, що СРСР буде процвітати за допомогою саме виробництва групи «А», а виробництву групи «В» приділялось менше уваги. Важко було реформувати радянське суспільство та радянський механізм, який вже себе знесилив. «Шокова терапія» в Радянському Союзі не відбулася, всі реформи, що проводились були «недореформами», не було чіткого плану дій в М. Горбачова, який переважно зосереджувався на зовнішній політиці. Саме М. Горбачов здійснював кадрову політику та приводив до влади людей – не завжди талановитих реформаторів, а тих хто просто тихо та покійно буде виконувати свою роботу. Маємо зрозуміти і те, що мабуть неможливо було реформувати ті сфери, що з року в рік регресували, не давали очікуваних результатів.

2.2 Гласність та її значення для відновлення громадянського життя

25 лютого 1986 р. на XXVII з'їзді ЦК КПРС Генеральний секретар М. Горбачов вперше оголосив про необхідність впровадження політики гласності для проведення реформ в СРСР. Однак, її втілення в життя розпочалося вже після проведення 27-28 січня 1987 р. Пленуму ЦК КПРС, який дав поштовх до формування нового розуміння поняття «гласність». М. Горбачов виголосив промову, що повинна була наштовхнути вище партійне керівництво на розуміння нових змін в Радянському Союзі, створити умови для кращого просування політики «Перебудови» та дати зрозуміти населенню СРСР, що держава входить в новий етап розвитку. За словами М. Горбачова на січневому Пленумі ЦК КПРС: «Гласність – це найефективніша форма соціалістичної демократії. Народу зараз до всього є діло. Гласність – це і відповідальність, це критика і самокритика. Помиляється, той хто думає, що гласність – це тільки для засудження минулого. Насамперед вона нам потрібна для того, щоб рухатися вперед. Повторюю, всім треба навчитися працювати в умовах демократії»[5,с.135].

Підкреслював необхідність нової культурної політики в СРСР М. Горбачов і на XXVII з'їзді ЦК КПРС. Однак, реформувати радянське суспільство, яке майже 70 років жило в ідеологічному вакуумі було вкрай важко, дехто навіть намагався прив'язати це до одного з чеських анекдотів «Перетворення хліва в розкішну трьохкімнатну квартиру, не виселяючи свиней».

Передбачалося, що завдяки гласності, що проводилася в рамках політики «Перебудови», будуть зняті заборони на відкрите обговорення ідейних, соціально-економічних питань. А це в свою чергу допомогло б зрозуміти вищому керівництву СРСР, в якому напрямку рухати реформи, щоб вони проводилися задля налагодження життя населення. Політика «гласності» була потрібна для того, щоб створити новий образ радянської держави на міжнародній арені, щоб забезпечити активне просування політики «нового мислення».

Політика «гласності» активно впроваджувалася в сфері культури завдяки двом ідейним натхненникам – генеральному секретарю СРСР – М.Горбачову та секретарю ЦК О.Яковлєву, який з липня 1987 р. контролював радянську культуру. Поступово розпочинались зміни: відмінялися політичні репресії, послаблювався контроль над цензурою, відбувалася передача частини управлінських функцій художнім організаціям. Але необхідно зауважити, що все-таки радянська верхівка не змогла відмовитися від партійного контролю зверху. У свою чергу другий секретар ЦК Є. Лігачов виступав за підтримку комуністичної направленості «Перебудови» в сфері гласності, за збереження класовості і наголошеності на досягненнях радянської влади.

Для отримання результатів від проведення даної політики потрібна була співпраця між владою та представниками інтелігенції. А для цього необхідно було вирішити три завдання: «1) сприяти Горбачову в політичному супротиві з опонентами реформ; 2) забезпечувати легітимізацію реформ завдяки високому статусу творчої інтелігенції; 3)покращити соціальне здоров'я суспільства» [55,с.162].

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. майже в кожній квартирі радянського громадянина був телевізор. Телебачення було засобом найлегшого способу донесення інформації до людей і саме тому в політиці «гласності» робився акцент на нього. Ще в травні 1986 р. відбувся V з'їзд Союзу кінематографістів, на якому було здійснено негласний «культурний переворот» - кадрові перестановки, який допоміг М.Горбачову утверджувати в радянське суспільство політику «гласності», адже на посади були призначені митці, що прихильно відносилися до постаті М. Горбачова та до політики «Перебудови».

Так, О. Яковлєв призначив першим секретарем Союзу кінематографістів, прихильного до змін в Радянському Союзі та особливо в культурній сфері, режисера Є. Климова. Хто раніше був членом Союзу піддавалися неминучій критиці та певному культурному гонінню. Все це нагадувало часи Сталіна, той хто був неприхильний до «Перебудови» та нових віянь в культурі просто

сходив з культурних рейок, до таких митців відносилися Л. Куліджанов, С. Бондарчук, С. Росточкий.

Завданням кінематографістів в політиці «гласності» була демонстрація на фестивалях тих фільмів, котрі не пройшли цензуру в період «застою». За ініціативи Є.Климова була створена конфліктна комісія, завданням якої було вирішення долі фільмів, які не демонструвалися на широкі екрани останні 20 років. Так, почали транслювати раніше заборонені фільми, наприклад, «Покаяння» Т. Абуладзе. Перевидавалися раніше заборонені книги, такі як: М. Булгаков «Собаче серце», А. Ахматова «Реквієм».

Ще одним нововведенням політики «гласності» було те, що з початку 1987 р. у кіновиробництво мали впроваджуватись принципи демократизації та децентралізації. Кіностудії переходили на самофінансування, тепер вони повинні були знімати такі кінострічки, що мали зацікавити та зібрати біля екранів телевізора або в кіно чим побільше людей. Є.Климов дав інтерв'ю газеті «Московські новини», в якій зазначив: «метою даної моделі є встановлення залежності кіностудій від думки глядачів. Кіностудія, що себе не виправдала буде розпущена»[55,с.165].

У кінематографії почали транслювати відверті для того часу сцени. На синій екран, наприклад, вийшли «Інтердівчинка» (режисер П. Тодоровський), «Аварія – дочка мента» (режисер М. Туманішвілі). Ці фільми спричинили неабиякий резонанс у суспільстві.

У 1987 році вийшов фільм «Асса», як один із символів епохи «Перебудови». В головній ролі був відомий В.Цой. У фільмі символічно прозвучали слова пісні В.Цоя «Хочемо змін», як заклик до рішучої Перебудови.

В час горбачовських змін на широкі екрани виходять також, так звані «мильні опери» - мексиканські та бразильські серіали, наприклад з жовтня 1988 р. почали транслювати бразильський серіал «Рабиня Ізаура», тисячі людей залишали свої справи, щоб подивитися на важке життя Ізаури.

Саме період 1987-1988 р. стає поштовхом розвитку альтернативної преси. Важливим кроком у сфері ідеології була відміна обмежень на підписку газет та журналів, це право громадяни СРСР отримали тільки в 1989 р. Всі події культурно-масового характеру висвічувалися в пресі вже не так, як раніше. Преса отримала свободу слова, висловлювалися найрізноманітніші точки зору. «Тепер немає чого боятися. Завдяки Горбачову можна говорити й робити все. Хто б міг це передбачити?»[112,с.776].

Однак одним із цвяхів, що поступово почав забиватися в труну «Перебудови» та безпосередньо гласності стала відома на весь світ трагедія Чорнобиля, яка сталася в квітні 1986 р. Зважаючи на нову політичну ситуацію в країні, поступове оновлення ЗМІ, люди дізналися про трагедію через декілька днів. Невчасне повідомлення про біду викликало недовіру до влади. Було недостатнє інформування населення, приховування даних щодо істинних доз опромінення.

Рішення січневого пленуму дало поштовх до збудження народних мас. Почалося активне утворення неформальних утворень, які активно обговорювали питання культури, економіки, політики. Перша багаточисельна дискусія відбулася вже в березні 1987 р. і була ініційована клубом «Перебудова» в Санкт-Петербурзі. Тема дискусії була присвячена обговоренню проєкта закону «Про державні об'єднання».

Своєрідний «вибух» політики «гласності» стався саме в сфері історії. Цьому сприяла конференція «Жовтень та перебудова» восени 1987 р. На ній Горбачов назвав негативні явища НЕПу для населення.

В цей час розпочинається різка критика періоду 1920-1950-х рр., тобто часів Сталіна. Горбачов в одному з інтерв'ю сказав: «Сталін – це злочинно та аморально. 1 млн партійних активістів розстріляно, 3 млн відправлено в табори. Це не рахуючи колективізації. Утискали, вибивали найкращих людей партії» [61].

Історики цього періоду почали писати про раніше заборонені сторінки історії. На сторінках періодики відновилися прізвища такі як, Л. Троцького,

Л. Каменєва, Г. Зінов'єва. Поступово почали відкриватися архіви, де науковець міг поглибити свої знання та відкрити нові шляхи пошуку істини. Почали публікуватися спогади політичних та державних діячів революційного періоду, наприклад, П. Мілюкова, А. Денікіна, О. Керенського, А. Вирубова, О. Пешехонова.

Переломним моментом політики «гласності» стала публікація «Не можу поступитися принципам» викладачки Ленінградського технологічного інституту ім. Леніна Н. Андрєєвої в газеті «Радянська Росія» від 13 березня 1988 р. В ній авторка зазначала, що молодь заплуталася в історії, у фактах, які наводить нова влада про часи Сталіна. Н. Андрєєва піддала критиці автора антисталінських політичних п'єс Шатрова. «М. Шатров спотворює історію соціалізму в нашій країні. Предмет неприйняття – держава диктатури пролетаріату, без історичного вкладу якого нам сьогодні і перебудовувати було б нічого»[37].

На запитання чому саме викладачка хімії так критикувала політику гласності та захищала Сталіна, відповідь криється в тому, що стаття була опублікована за сприяння Є. Лігачова, який на початку правління М. Горбачова був одним із ініціаторів політики «Перебудови», однак після 1988 р. виступав з різкою критикою на адресу політичного курсу М. Горбачова.

Загалом, потрібно зауважити, що неосталінська хвиля політики гласності була дуже популярною в ті часи. Писалося про внутрішньополітичну боротьбу 1920-х рр., колективізацію, масові репресії епохи Сталіна. Тобто все, про що мовчали довгі роки почали відкрито говорити. Вже невдовзі 5 квітня 1988 р. публікується стаття в газеті «Правда» під назвою «Принципи Перебудови: революційність мислення і дій»[32] як критика праці Н. Андрєєвої. Автор публікації був невідомим, однак можна зробити припущення, що це був А. Яковлєв – головний соратник Горбачова у сфері ідеології.

У січні 1988 р. при ЦК КПРС була створена комісія по реабілітації жертв репресій кінця 1930-х років.

В цей час населення отримало право вільного виїзду з країни. Однак цю можливість отримав не кожний громадянин СРСР, ретельно перевірялося з якою метою хто їде і на який термін.

В період з 28 червня по 1 липня 1988 р. в Москві проходила XIX конференція КПРС, де констатувалося, що духовне життя країни за роки «Перебудови» стало цікавішим та різноманітнішим. Підкреслювалася роль демократизації, котра вивільнила думки людей, їхні емоції та ініціативи. В свою чергу Генеральний секретар СРСР на цій конференції відзначав роль гласності в житті всієї держави: «Гласність передбачає плюралізм думок по будь-яким питанням внутрішньої та міжнародної політики, вільне зіставлення різних точок зору, дискусій. І тільки при такому підході вона може виконувати свою суспільну роль, слугувати інтересам народу, соціалізму[6,Т.6, с.393].

На з'їзді відбувалася і ідеологічна перенасиченість соціалізмом. Так, підкреслювалася роль соціалізму, за сприяння якого забезпечувалася найвища продуктивність праці, розвивалася гласність, культура та мораль в радянському суспільстві.

У червні 1988 року урочисто було відсвятковано тисячоліття хрещення Русі. Важливою подією став, на нашу думку, прийнятий Закон СРСР у 1990 р. «Про свободу совісті і релігійні організації», громадяни могли сповідувати будь-яку релігію. З початку 1990-х рр. починає масово з'являтися доступна для народу релігійна література.

Активний вибух стався в пресі. Люди мали розмаїття газет, журналів. Газета «Аргументи і факти» виходила тиражем в 30 млн екземплярів. Газети почали друкувати відповіді на питання своїх читачів. «Публікували також інформацію про ДТП, алкоголізм і крадіжки. У 1988 році стали публікувати показники народжуваності та смертності, які завжди були суворо засекреченими»[112,с. 784].

З'явилися передачі такі як: «Погляд з В. Лістєвим», яка транслювала зарубіжні музичні кліпи, «12 поверх», де обговорювали раніше заборонені теми (на 12 поверсі телецентру знаходилася молодіжна редакція, тому звідси й

назва). Передача виходила тільки в прямому ефірі. У студію запрошували чиновників різних рівнів, в тому числі і міністрів. Їм опонувала молодь. Щоб відійти від телевізійних традицій, хлопців розсаджували на сходах. Ця телевізійна знахідка сильно підвищила градус програми. Зі сходів завжди задавали незручні питання і в результаті це стало однією з причин закриття передачі.

Політика «гласності» мала відголос і у політичних перетвореннях, починають виникати партії, які були опозиційні до КПРС: «Демократичний союз» (8 травня 1988 р., очолила В. Новодворська), ліберально-демократична партія (грудень, 1989 р., очолив – В. Жириновський).

Навіть у середині КПРС утворюється два опозиційні утворення, котрі поділяються на демократів, які активно критикували заходи перебудови, вимагали більше заходів нової політики, один з представників демократичної опозиції був Б. Ельцин – майбутній президент Російської Федерації, він звинувачував М. Горбачова та його соратників у повільному темпі проголошеної політики «Перебудови». Консервативна опозиція, яка чітко виступала проти політики М. Горбачова, мали намір навіть повернутися до старих порядків.

В деякій мірі політика гласності призвела до певного хаосу в середині держави. Для пояснення цього явища можна сказати дещо алегорично, що раніше радянське суспільство недоотримувало кисень, але воно померло від того, що цього кисню було занадто багато. Радянському Союзу впродовж всієї його історії не вистачало правдивої, відкритої інформації, вільного висловлювання своєї думки, цікавого та різноманітного життя, не вистачало свободи вибору. Радянське суспільство було невідповідне до такого викриття багатьох фактів. Люди почали плутатись в інформації, що отримували, потрібно було змінювати своє відношення до почутої раніше інформації на ходу.

Неправильна, непродумана політика у всіх сферах радянського життя, що проводив М. Горбачов призводила до «демократичних черг» (завдяки дефіциту

біля магазинів збиралося чимало людей), де під лозунгами політики гласності населення вільно обговорювало радянське керівництво, не погоджувалося з його діями. Саме у цих чергах почали спонтанно виникати перші політичні дискусії про сенс «Перебудови».

Таким чином, політика гласності, що була проголошена в рамках проведення «Перебудови» М. Горбачова мала різновекторні напрями. Насамперед звільнилася думка радянської людини, хоча вплив партії на людину продовжував зберігатися, змінювалося відношення до навколишніх подій. Не потрібно забувати і те, що у колись митців, які випускали нові фільми, публікували статті, створювали передачі були люди, які прихильно відносилися насамперед до генерального секретаря СРСР, ті ж хто не сприймав нових віянь у політиці залишалися за творчим бортом. Одним з позитивів було і те, що під гаслом гласності зростав націоналізм серед населення союзних республік, який дав новий поштовх від'єднанню від Радянського Союзу, відбувалося зменшення впливу центру.

РОЗДІЛ III

ВПРОВАДЖЕННЯ «НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ» У МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Коли до влади в СРСР прийшов новий генеральний секретар М.С. Горбачов змінилася і зовнішня політика країни, що було обумовлено потребою негайно налагодити відносини з країнами Заходу, для можливості проводити зміни всередині держави.

Проте справжньою причиною пошуків швидкого налагодження відносин з країнами Заходу та США була нафтова криза. Так, керівництво США посприяло зростанню видобутку нафти й падінню цін на світовому ринку. Зокрема, «в 1985 р. тонна нафти коштувала 202 дол., а в 1986 р. – тільки 70-80 дол., це означало падіння в 2,5-2,8 рази. У 1985 р. СРСР від продажу палива втратив 13 млрд рублів, а до червня 1986 р. – ще 9 млрд рублів»[72,с.15]. Це був справжній удар по економіці Радянського Союзу і М. Горбачов не приховував цього, зокрема, на засіданні Політбюро, яке відбувалося 30 жовтня 1986 р, він заявив: «Фінанси в жахливому стані» [5,с.98].

Однією з центральних ідей «нового політичного мислення» в зовнішній політиці було недопущення ядерної війни як засобу вирішення конфліктів на міжнародній арені. Врегулювати дане питання намагалися ще до приходу до влади М. Горбачова, зокрема, в 1972 р. між генсеком ЦК КПРС Л. Брежнєвим та президентом США Р. Ніксоном був підписаний договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Був підписаний також документ «Основи взаємовідносин між СРСР та США», де Америка вперше офіційно погодилася з радянською ідеєю мирного існування.

Потрібно зауважити, що М. Горбачов не був фундатором політики «нового політичного мислення», адже у 1984 р. була опублікована книга А. Громико та В. Ломейко під назвою «Нове політичне мислення в ядерне століття» (до речі автори цієї праці були нагороджені премією імені В. Воровського за кращу політичну книгу 1984 р.) У ній були сформульовані засади політики нового мислення: «Вижити можна тільки один з одним, а не

проти один одного в ядерній війні не може бути переможця, в ній неможливо вцілити, вона загрожує цивілізаційною катастрофою, а тому застосування ядерної зброї – найтяжчий злочин проти людства, якому немає виправдання»[100,с.138].

М. Горбачов прийняв до уваги ідеї, що були викладені в книзі та почав розвивати своє бачення розвитку мирного існування в світі.

На засіданні Політбюро 23 січня 1986 р. у керівництва держави ще не було чіткого плану в реформуванні зовнішньої політики. А вже конструктивний погляд на зовнішню політику Радянського Союзу було висвітлено на XXVII з'їзді КПРС (25 лютого-2 березня 1986 р.). Зокрема, була оголошена мета співробітництва на міжнародній арені, а не нарощування сили зброї: «Вирішувати загальнолюдські, глобальні проблеми силами однієї держави або групи держав не можна. Тут необхідно співпрацювати в загальносвітовому масштабі, тісна конструктивна взаємодія, більшості країн»[25,с.23].

Основна ідея М. Горбачова полягала в тому, що наявність ядерної зброї в країні не привід бути зорієнтованим на конфлікт. На цьому ж XXVII з'їзді КПРС М. Горбачов зазначив: «Магістральним напрямком діяльності партії на світовій арені оголошується боротьба проти ядерної загрози, гонки озброєнь, за збереження та укріплення загального миру»[25, с.63].

Загалом ідеї генерального секретаря Радянського Союзу в ті часи були прогресивними для СРСР, адже по суті це була відмова від ідеології задля розвитку контактів між державами.

Об'єктивну оцінку XXVII з'їзді КПРС дав дипломат Ю. Квіцинський: «Головним недоліком була очевидна нереалістичність досягнення поставлених цілей в тій об'єктивній ситуації, яка існувала в світі на момент її висування» [100,с.141].

У 1987 р. вийшла друком праця М. Горбачова «Перебудова та нове мислення для нашої країни та для всього світу», в якій він нав'язував «нове мислення» не лише для своєї країни, а й для всього світу. Новизна цього

дослідження полягала в тому, що там були висвітлені два положення, зовсім не характерних для СРСР:

- пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими;
- деідеологізація зовнішньої політики.

Генсек СРСР сподівався, що його ідеї «нового політичного мислення» будуть сприйняті іншими державами. Він, можливо і думав, що буде впливати безпосередньо на формування нового світового порядку, який будуватиметься на основі демократії, справедливості та миру.

За часів М. Горбачова відбулись суттєві зрушення в розумінні «хто наші товариші, а хто вороги». З цього приводу канадський політолог Жак Левак в своїй книзі «Загадка 1989 року» зауважив: «Нечасто в світовій історії зустрічаються приклади, коли політика великої держави, не дивлячись на всі перешкоди, продовжувала будуватися на ідеалістичній ідеї загального примирення, і коли образ головного ворога постійно розчиняється до тих пір, поки не розчиниться майже без сліду»[100,с.145].

Тоді ж, мабуть, визрівала і так звана «доктрина Горбачова» згідно, з якою СРСР знімав з себе відповідальність за долю соціалістичних режимів в країнах Варшавського договору.

Наступною значною подією була промова М. Горбачова на Генеральній Асамблеї ООН від 7 грудня 1988 р, яка по суті, мала викликати так званий «антифултонівський ефект». Світова політика, на думку М. Горбачова, мала будуватися на основі загальнолюдських цінностей, різна ідеологія держав, яка завжди створювала перешкоду в міжнародному світі, тепер повинна була сприяти розвитку нормальних, цілісних міжнародних відносин.

А. Черняєв, радник М. Горбачова в свою чергу висловив свій погляд на політику «нового політичного мислення»: «Просування в новому мисленні все далі від «марксизму-ленінізму», по правам людини – ліквідація політв'язнів, зниження заборгованості третього світу, одностороннє скорочення військ, в тому числі в НДР, ЧСР та УНР. Це буде сенсація!»[13, с.774].

Головним закликом М. Горбачова було одностороннє скорочення зброї. На нашу думку, генеральний секретар СРСР прагнув показати Заходу, що Радянський Союз змінюється та готовий до поступок, він сподівався, що інші країни відгукнуться на заклик до скорочення озброєнь. Саме керівництво країни на XXVII з'їзді КПРС пояснювало скорочення зброї та радянських військ, так: «Нам не можна проводити далі таку політику, яку ми проводили. Не можна було десятиліттями гнати озброєння за рахунок рівня життя народу. Це недопустимо далі. Продовження старої політики не обіцяло ніяких перспектив в покращенні життя нашого народу»[29,с.230].

Ще однією провідною ідеєю «нового політичного мислення» було створення «загальноєвропейського дому». Дана ідея повинна була зблизити країни Європи з СРСР, повернути Радянський Союз в Європу. Проект «загальноєвропейського дому» повинен був стати перопоною між європейськими державами членами НАТО та США, послабити вплив США на європейські держави. Планувалося створити такі умови, щоб європейські країни прагнули співпрацювати з оновленим СРСР. Однак, як уже згодом відзначав колишній міністр закордонних справ О. Безсмертний (січень-лютий 1991 р.): «Концепція загальноєвропейського дому з якою ми носилися декілька років і про яку стільки говорилося, так і не дала ніяких практичних результатів, виявилась лише сформованим мертвонародженим нововведенням»[100,с.149].

Загалом реалізація політики «нового політичного мислення» поділялася на 2 етапи. Так, перший – охоплював період з березня 1985 р. – від приходу до влади М. Горбачова до виступу генсека на Генеральній Асамблеї ООН в 1988 р.; другий етап охоплював період з січня 1989 р. до грудня 1991 р.

Ще до обрання М. Горбачова генеральним секретарем СРСР у 1984 р. прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер оцінювала його постать, як людини з якою можна мати справу та закликала своїх колег віднестися до М. Горбачова з увагою. Сама ж «теза про нове політичне мислення була висловлена М.С. Горбачовим ще у грудні 1984 р. у Лондоні, де він перебував на чолі

радянської делегації» [72,с.15]. Однак втілення її ідей в життя вже розпочалося після призначення його Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Вже на початку березня 1985 р. відбулися зустрічі М. Горбачова з членами делегацій США, Великобританії, Франції, ФРН, Японії, Китаю, саме вони дали зрозуміти вищому керівництву країн, про можливе відновлення діалогу та подолання напруженості у міжнародних відносинах. Зокрема, віцепрезидент США Дж. Буш так характеризував М. Горбачова: «Горбачов буде представляти радянську лінію для Заходу більш ефективно, ніж будь-хто інший з його попередників»[40,с.43].

Зміна зовнішньої політики була напряму пов'язана з кадровими змінами в країні. Так, міністр закордонних справ СРСР А. Громико був зміщений з посади, на зміну йому було призначено у 1985 р. Е. Шеварднадзе (з 1965 по 1972 рр. займав посаду міністра внутрішніх справ Грузії, а з 1972 р. став першим секретарем ЦК Компартії Грузії). Хоча зі сторони старої номенклатури лунали звинувачення, в тому що Е. Шеварнадзе немає досвіду роботи, проте, М. Горбачов мав свій погляд на це, та наполіг на кадрових змінах, щоб із новими «свіжими-дипломатичними» обличчями проводити політику «нового мислення». Зрозуміло що, найголовнішу роль у зміні зовнішньої політики та ініціатором перетворень був сам М. Горбачов, який говорив: «Прийшла пора покінчити з поглядами на зовнішню політику з імперських позицій. Народи втомилися від напруженості, від конфронтації»[9,с.231].

Щоб проводити нову зовнішню політику при Міністерстві закордонних справ, були створені нові підрозділи: Управління соціалістичними країнами Європи, Управління оцінок і планування, Управління роботи з радянськими посольствами.

Власне для проведення європейського курсу зовнішньої політики СРСР був призначений замісник міністра закордонних справ О. Ковальов. Він до речі, підготував і перший офіційний візит М. Горбачова до Франції.

Під час даного візиту М. Горбачов взяв зобов'язання скоротити кількість ракет «СС-20», які були встановлені в Європі та скористався можливістю

звернутися до керівництва США із заявою про те, що Радянський Союз готовий скоротити на 50 % ядерні озброєння, звичайно, якщо це буде взаємна домовленість.

В Парижі М. Горбачов оголосив головну мету та плани в Європі: «Ми живемо в Європі, ми живемо в одному домі, хоча одні заходять в цей дім з одного під'їзду, інші – з другого під'їзду. Нам потрібно співпрацювати, налагоджувати комунікації в цьому домі»[6,Т.2,с.44]. Таким чином, можна стверджувати, що у Франції був певний дипломатичний прорив М. Горбачова на міжнародній арені, на якому він доводив, що прагне не воювати, а співпрацювати.

Наступним етапом у політиці «нового мислення» було те, що М. Горбачов 15 січня 1986 р. зробив гучну заяву, що до 2000 року потрібно ліквідувати всю ядерну зброю по всьому світу: «Радянський Союз пропонує, діючи поетапно і послідовно, здійснити процес звільнення Землі від ядерної зброї протягом найближчих 15 років, до кінця нашого століття»[40,с.50].

Ліквідація ядерної зброї, заявлена М. Горбачовим, повинна була в планах проходити в 3 етапи:

1. Впродовж 5-8 років від моменту оголошення даного плану, тобто до 1991-1994 р. потрібно було скоротити вдвоє ядерні озброєння СРСР та США та домогтися спільної згоди між Америкою та Радянським Союзом у відмові створення, випробувань ядерної зброї.

2. Впродовж наступних 5-7 років, окрім США та СРСР від ядерної зброї повинні були відмовитися всі держави, що мають її в наявності.

3. Заключний етап, що мав завершитися, на думку М. Горбачова в 2000 році і його наслідком повинна була бути ліквідація всього ядерного озброєння на планеті.

Отже, М. Горбачов поставив перед собою ціль відмовитися від ядерної зброї і в СРСР, і далі це могли зробити інші країни. Він, до речі, вважав цю ідею реалістичною якщо до неї дослухається весь ядерний світ. Проте не всі лідери країн повірили в реалістичність даного плану. Адже тоді кожна держава

прагнула довести свою першість у світі, досягти успіхів, як на Землі так і у космосі, тому що час диктував свої правила лідерства у світі.

На XXVII з'їзді, який відбувся 1 березня 1986 р. з нової Програми КПРС було забрано тезу «мирне співіснування держав з різним суспільним устроєм». Однак у Програмі зберігалось традиційне для СРСР визнання соціалізму та комунізму більш вищою стадією розвитку суспільства, ніж капіталізм. Однак, 23-24 травня 1986 р. вже на конференції Міністерства закордонних справ Генсек Радянського Союзу дав різку оцінку соціалізму: «Соціалізм – це помилка історії, завчасно відстала економіка, і у радянського суспільства немає перспектив»[28,с.482].

Важливе місце у зовнішній політиці часів М. Горбачова відводилося і відносинам з країнами соціалістичного табору. Особисто він мав на цей вектор політики власне бачення: «По своєму способу життя вони не поступаються Радянському Союзу і все частіше перевершують нас, а тому не можна й далі претендувати на монополію в тому, що торкається істини, не можна ошчасливити ті народи, які цього не хочуть»[28,с.479].

У січні 1987 р. радянське керівництво оголосило про звільнення політв'язнів – це також один з проявів політики «нового політичного мислення» для того, щоб показати заходу прогресивну політику в СРСР.

Важливе місце у зовнішній політиці доби «Перебудови» відводилось відносинам СРСР з США. Коли СРСР отримав нового Генсека в обличчі М.С. Горбачова в США зрозуміли, що потрібно налагодити тісні зв'язки з новим лідером Радянського Союзу. Дві держави, що знаходились у стані «холодної війни» зрозуміли, що дипломатичну ниточку не потрібно переривати. Америка в М. Горбачові, або як його називали на Заході – Горбі, побачила людину з котрою можна було домовлятися, адже відносини між двома країнами завжди були напруженими.

За словами радянського політика та дипломата А. Добриніна, М. Горбачов напередодні свого призначення на посаду Генерального секретаря

СРСР: «не мав ще чіткої програми в області зовнішньої політики країни» [72,с.14].

Проте М. Горбачов, коли очолив країну, чітко бачив у якому стані знаходиться багатомільйонна держава, а на те щоб втілити в життя задуману Генсеком концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни потрібні були значні кошти. Гонка озброєнь, що завжди асоціювалася з політикою СРСР забирала чималі кошти, які можна та й потрібно було вкласти в розвиток країни, занедбаній часом та неефективною політикою колишніх генсеків.

У 1985 р. радянське керівництво розуміло, що без покращення радянсько-американських відносин перейти до втілення політики роззброєння, яку мав на меті М. Горбачов, щоб провести соціально-економічні реформи та створити нові, якісні міжнародні умови для «Перебудови» СРСР, було неможливо.

Зміни в зовнішній політиці по суті розпочалися 19-21 листопада 1985 р. Перед поїздкою в Женеvu для радянської делегації було важливим налаштувати контакт з американським президентом, не дивлячись на ідеологічні відмінності. Розглядалося два найважливіші питання, що будуть обговорюватися між М. Горбачовим та Р. Рейганом – це про недопустимість ядерної війни та обговорення регіональних проблем.

В ході переговорів у Женеві між лідерами двох наддержав каменем спотикання стало вирішення ядерного питання. На зустрічі один на один Р. Рейган вручив М. Горбачову документ. Зі спогадів радянського дипломата А. Добриніна ми дізнаємося про що йшлося в цьому документі: « По-перше 50-відсоткове зменшення стратегічних наступальних сил (Горбачов це підтвердив), по-друге, проміжна угода про скорочення ядерних ракет середньої дальності в Європі, маючи на увазі їх кінцеву ліквідацію (у Горбачова були питання в зв'язку з цим, зокрема, щодо того, чи враховувалися при цьому англійські і французькі ракети, а також ядерну зброю повітряного базування); по-третє, найбільш спірний пункт - у запропонованому Рейганом формулюванні питання про відповідність програми СОІ; малося на увазі згоду

радянської сторони з принципами СОІ і навіть можливість «співпраці» в цій «оборонній програмі»[13,с.223]. Зауважимо, що найбільша дискусія між двома лідерами розгорнулася щодо останнього пункту. І М. Горбачов, і Р. Рейган розуміли, що на даному етапі не знайдуть консенсусу у вирішенні цього питання. Тому тема розмови змістилася в досить мирне русло і обговорювалася вже можлива наступна зустріч між представниками США і СРСР в Америці.

Результатом зустрічі стала виголошена теза генеральним секретарем СРСР М.Горбачовим: «Ядерна війна ніколи не може бути розв'язана, в ній не може бути переможців»[72,с.15]. Безумовно, дана зустріч була успішною для обох сторін, так як був налагоджений контакт, звичайно не без суперечливих питань, однак вона заклала зерно для подальших успішних зустрічей між США та СРСР.

М. Горбачов висловив свою точку зору, щодо зустрічі з американським лідером Р.Рейганом на прес-конференції в Женеві: «Треба бути реалістами і прямо сказати: рішення найважливіших питань, пов'язаних із завданням припинення гонки озброєнь і зміцнення миру, на даній зустрічі знайти не вдалося, між нами усе ще великі розбіжності з принципових питань» [6,Т.3,с.62]. М. Горбачов на публіці був досить категоричним з приводу зустрічі з Р. Рейганом, радянський лідер вважав, що американська сторона поступиться своїми принципами та погодиться одразу ж на умови радянської делегації, і буде підписаний договір, який в односторонньому порядку тільки задовільнить СРСР.

Після Женевської зустрічі М. Горбачов все ж таки не полишав надії на покращення відносин з США. Так, А. Черняєв, радник М. Горбачова по зовнішньополітичних справах, в своїй праці «Спільний результат. Щоденник двох епох. 1972-1991 роки.» писав: «М. Горбачов в квітні-травні 1986 р. вже в практичному плані думав про нову зустріч з Рейганом і розраховував на реальні зрушення в області роззброєння» [13,с.250].

Відзначимо, що переговори були дуже важливими для політики «Перебудови». Свідченням цього була промова М. Горбачова на засіданні

Політбюро 8 жовтня за декілька днів до зустрічі з Рейганом: «Надзавдання – зірвати наступний етап гонки озброєнь. Якщо ми цього не зробимо ми будемо втягнуті в непосильну гонку, і ми її програємо, тому що ми на межі можливостей»[5,с.83].

Наступна зустріч лідерів двох держав відбулася в жовтні 1986 р. в столиці Ісландії - Рейк'явік. Основна мета М. Горбачова та його команди перед вильотом в Рейк'явік: «Нова епоха без ядерної зброї». У своїх спогадах М. Горбачов коротко передав розмову з Р. Рейганом: «Перша пропозиція стосувалася наступальної зброї. Я [Горбачов – Авт.] заявив про готовність скоротити зброю на 50% впродовж 5 років. Друга наша пропозиція стосувалася ракет середньої дальності. Я [Горбачов – Авт.] запропонував президенту Рейгану повністю ліквідувати радянські і американські ракети цього класу в Європі»[11,с.15]. На переговорах була висунута ідея М. Горбачовим, щоб до 1996 р. знищити всі види ядерної зброї СРСР та США.

У своїх спогадах М. Горбачов не обійшов увагою і результат зустрічі з Р. Рейганом: «Кожна сторона поступилася рівно стільки, скільки потрібно було, щоб пішов процес роззброєння»[11,с.67].

На зустрічі, до речі, обговорювалася тема гуманітарних проблем в СРСР, висвітлювалися права людини. Радянський Союз в цьому питанні почав рухатися ще з літа 1986 р., коли була створена Комісія по правам людини та гуманітарним питанням.

Вже 14 жовтня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС обговорювалися результати зустрічі М. Горбачова та Р. Рейгана в Рейк'явіку. Генеральний секретар СРСР узагальнив зустріч так: «Успіх був близько. Якщо б було прийнято рішення по зменшенню і ліквідації ядерних озброєнь, то це було поворотною подією в розвитку міжнародного життя»[5,с.84].

Крім того, М. Горбачов на даному засіданні Політбюро не стримався, щодо звинувачень в сторону американського президента. На нашу думку, якщо радянський лідер прагнув би до досягнення порозуміння з Р. Рейганом, то стримував би свій шквал обурень який був підсилений ідеологічним

забарвленням в стилі Радянського Союзу. Ось що ми маємо на увазі: «В обличчі Рейгана нам довелося вести боротьбу в Рейк'явіку не тільки з класовим противником, але з його представником, який характеризувався надзвичайним примітивізмом, печерним виглядом та інтелектуальною немічністю»[22].

У грудні 1987 р. знову відбулася чергова зустріч між М.Горбачовим та Р.Рейганом у Вашингтоні. У результаті було підписано договір про ліквідацію ракет середньої (від 1000 до 5500 км) і меншої дальності (500-1000 км). За даними російського історика О.Барсенкова, радянська сторона мала утилізувати 1752 ракети, американці – 869. Цікавою була думка М.Горбачова про підписання даного договору, так 8 грудня 1987 р. у Білому домі він сказав: «Договір про повну ліквідацію радянських і американських ракет середньої і меншої дальності – я переконаний стане історичною датою в літописі вічного прагнення людей до миру без війни»[72,с.48].

Американський лідер Р. Рейган навіть відвідав Москву 29 травня – 2 червня 1988 р. і це була знакова подія для всіх. За досить короткий проміжок часу це була вже четверта зустріч між двома лідерами СРСР та США. Знову ж таки поверталися на переговорах до питання СОІ. М. Горбачов при розмові з Р. Рейганом не розумів для чого для Америки система СОІ, якщо в планах була ліквідація ядерної зброї. В свою чергу Р. Рейган був занепокоєний питанням поширення балістичних ракет, ситуацією на Близькому Сході, в Південній Азії.

На наступний день переговорів між Р. Рейганом та М. Горбачовим, генеральний секретар СРСР докладно розповів американському президентові про «Перебудову», натякнув що Америка досі проводить дискримінаційну політику в сфері торгівлі з Радянським Союзом, на що в свою чергу Р. Рейган йому заперечив.

На прес-конференції 30 травня 1988 р. в Москві Р. Рейган заявив, що не вважає Радянський Союз «імперією зла». Також на питання журналістів: «Засвоїли чи ви щось, товариш президент і чи мали можливість дізнатися більше про цю країну (СРСР) і трапилось це завдяки тільки Вам чи тільки завдяки Горбачову?» американський лідер відповів: «В значній мірі це

трапилося завдяки пану Горбачову як керівнику. І мені здається, що тут (в СРСР) трапилися зміни в процесі зусиль здійснення перебудови. І судячи з того, що я про неї читаю, з багатьом я міг би погодитися». М. Горбачов дані слова Р. Рейгана відніс як до головних результатів радянсько американських переговорів у Москві[6, Т.6, с.261].

Результатом даної зустрічі було підписання програми співробітництва і обміну на період 1989-1990 рр., угоди про повідомлення пуску міжконтинентальних балістичних ракет і балістичних ракет підводних човнів. Зауважимо, що дана зустріч була остання між генеральним секретарем СРСР М. Горбачовим та американським президентом Р. Рейганом.

7 грудня 1988 р. М. Горбачову було надано час для промови на нараді ООН, на якій він заявив, що до 1991 р. буде виведено 10 тис. танків з Східної Європи – НДР, Чехословаччини, Угорщини. Америка оцінила ці результати приблизно так: «комунізм почав відступати у всіх напрямках». Це викликало резонанс у пресі і навіть такі газети як «NewYork Times» та «The Washington Post» відреагували на промову генерального секретаря СРСР в ООН. Зокрема, вважаємо за потрібне навести цитату з газети «NewYork Times»: «Можливо, з тих пір, як Вудро Вільсон оголосив свої чотирнадцять пунктів в 1918 році або з цих пір, як Франклін Рузвельт і Уїнстон Черчіль виклали в 1941 році Атлантичну хартію, ні один світовий діяч не показував такого бачення миру, яке продемонстрував вчора в ООН Михайло Горбачов. Як і ті, хто названий вище, радянський керівник призвав до корінної структурної перебудови міжнародної політики» [72,с.21].

Наступний етап відносин СРСР з США розпочався, коли президентом США став Дж. Буш. Зауважимо що, М. Горбачов та Дж. Буш зустрічалися в березні 1985 р., тоді ж Дж. Буш так оцінив М. Горбачова: «Ми явно хочемо змін в Радянському Союзі і перед нами людина, яка теж їх хоче. Але як він їх втілить в життя, буде залежати від того, як ми будемо з ним співпрацювати. Задача складається не в тому, щоб допомогти йому, а в тому щоб діючи в

інтересах США спонукати їх проводити ту політику, яку ми захочемо» [42,с.16].

Ще влітку 1989 р. радянський воєначальник С. Ахромєєв передав М. Горбачову лист від Дж. Буша, в якому пропонувалося генеральному секретарю зустрітися один на один взимку. Саме після отримання даного листа М. Горбачов почав ретельно готуватися до зустрічі з Дж. Бушем.

Зустріч М. Горбачова з Дж. Бушем відбулася 2 грудня 1989 р. Планувалося, що вона відбудеться на радянському військовому кораблі «Слава», однак згодом було вирішено провести її на американському судні «Belknap», який знаходився неподалік від столиці Мальти Ла-Валетта. Проте вночі почався шторм і остаточним рішенням було проводити переговори на радянському теплоході «Максим Горький». За словами, офіційного представника міністра іноземних справ СРСР Г. Герасимова: «Учасники саміту похоронили холодну війну на дні Середземного моря»[71,с.133].

Президент США чітко бачив в «Горбачовській Перебудові» намагання кардинально реформувати СРСР. На першій зустрічі з Дж. Бушем – М. Горбачов виразив прагнення й надалі покращувати відносини з США.

Наступною темою розмови стало втручання СРСР в країни Центральної та Східної Європи. Радянський лідер запевнив Дж. Буша, в тому що СРСР не буде втручатися в східноєвропейські справи: «Ми за мирні зміни, ми не хочемо втручатися і не втручаємося в процеси, що відбуваються зараз в Європі. Нехай народи самі, без втручання ззовні, вирішують, як їм бути»[102,с.41]. Головне, що можна з точністю сказати, що мальтійська зустріч дала поштовх у вирішенні питання НДР.

3 грудня 1989 р. відбулася ще одна нарада між М. Горбачовим та Дж. Бушем. Генсек запевнив, що вже подоланий штамп «холодної війни» СРСР більше не відноситься до США як до противника. Піднялося на поверхню Балтійське питання. Радник Буша – Дж. Метлок відмітив: «Буш під час бесіди поставив під сумнів цілісність СРСР. Буш нагадав Горбачову, що Сполучені

Штати ніколи не признавали захоплення прибалтійських держав і не признають» [102,с.43].

На мальтійському саміті не було підписано жодного документу. Однак можна сказати, що на цій зустрічі М. Горбачов та Дж. Буш були впевнені, що «холодна війна» дійшла до свого завершення.

Один із значних зовнішньополітичних векторів політики М. Горбачова був Афганістан. Щоб детально зрозуміти хід політики М. Горбачова в цьому напрямі потрібно окреслити основні проблеми до 1985 р.

На початку 1980 р. деякі європейські держави пропонували свої плани врегулювання даного конфлікту, найоптимальніший план був висунутий зі сторони Великобританії, згідно з яким виведення обмеженого контингенту радянських військових мало здійснитися в обмін на гарантії нейтралітету зі сторони США і СРСР та введення миротворчих військ.

Наступник Брежнєва – Ю. Андропов прагнув до мирного врегулювання конфлікту, проте вирішення цього питання припало саме на керівництво М. Горбачова. Адміністрація американського президента питання виведення радянських військ бачила тільки через переговорний процес з генсеком СРСР. За словами американського дослідника С. Галстера: «Офіційна афганська політика адміністрації Р. Рейгана передбачала пошук швидкого вирішення питання про вивід радянських військ шляхом переговорів. Однак при більш близькому знайомстві з діями США в Афганістані ставало зрозуміло, що американська політика фактично була направлена на військове забезпечення моджахедів в повному обсязі і усунення перспектив прийняття політичних рішень шляхом переговорів до тих пір, поки моджахеди хочуть воювати»[105,с.33].

10 жовтня 1985 р. у Москві відбулася зустріч генерального секретаря СРСР з Б. Кармалем, керівником Революційної ради Афганістану. Це відображено у щоденнику радника М. Горбачова А. Черняєва, який зазначає, що М. Горбачов був при розмові налаштований серйозно, розумів питання афганської проблеми та роль СРСР у її вирішенні. У своїй праці «Спільний

результат. Щоденник двох епох. 1972-1991» А. Черняєв наводить слова М. Горбачова: «Народ розчарований і питає – доки там будуть наші війська? І коли афганці навчатися захищатися самі?»[13,с.649].

17 жовтня 1985 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС, на якому розглядалося питання по Афганістану, М. Горбачов розповів про деталі розмови з Б. Кармалем. Так, генеральний секретар зачитав листи радянських громадян, діти яких знаходилися в Афганістані. Ці листи були наповнені невдоволенням та вимогою скоріше покінчити з афганською проблемою. Засідання Політбюро ЦК КПРС М. Горбачов закінчив словами: «З Кармалем або без Кармаля ми будемо твердо проводити лінію, яка повинна в гранично короткий термін привести нас до відходу з Афганістану»[13,с.649-650].

Після зустрічі М. Горбачова та Р. Рейгана в Женеві в листопаді 1985 р. американська сторона прагнула виведення радянських військ з Афганістану, падіння прорадянського режиму НДПА та заміни його на більш прихильний до США. Після повернення Женеві, 27 листопада 1985 р., М. Горбачов виступив з доповіддю на четвертій сесії Верховної Ради СРСР, на якій зазначив: «Президент (Р. Рейган) торкнувся питання про Афганістан. У зв'язку з цим було ще раз підтверджено, що Радянський Союз послідовно виступає за політичне врегулювання становища навколо Афганістану, за встановлення режиму гарантованого невторчання в справи Афганістану. Тим самим буде вирішено і питання про виведення радянських військ з цієї країни. Радянський Союз і уряд Афганістану повністю за це. А якщо хто і заважає швидкому вирішенню питання, то перш за все США, які фінансують, підтримують, озброюють банди контрреволюціонерів, зривають зусилля по нормалізації тут обстановки» [6,Т.3,с.163].

У даній ситуації позиція Кабула була наступною: НДПА боялася залишитися без підтримки СРСР в боротьбі з моджахедами, а радянська сторона боялася втратити Афганістан зі сфер впливу на Сході.

Тільки в 1987 р. під час переговорів М. Горбачова з Р. Рейганом вони дійшли консенсусу у питанні Афганістану: американська сторона обіцяла

припинити військову допомогу моджахедам, а радянська сторона про виведення військ з території Афганістану.

Згідно з виписки №114 засідання Політбюро ЦК КПРС від 1 квітня 1988 р. ми дізнаємося, що розглядалося питання про етапи виведення військ радянських солдат з Афганістану. Виділялося на виконання даного завдання два етапи: «Перший з 15 травня по 15 серпня пропонувалося вивести з'єднання та частини з більшості районів країни, залишити їх в Кабулі для забезпечення безпеки правління Наджибулли і для прикриття головної магістралі Кабул – Термез. Другий з 15 серпня 1988 р. до 15 лютого 1989 р. впродовж перших трьох місяців пропонується радянські війська з Афганістану не виводити»[3]. Виконання даного завдання залежало від підписання Женевських домовленостей. Якщо б переговори в Женеві були б зірвані, то радянські війська пропонувалося вивести за 7-7,5 місяців в три етапи. Було заплановано, що з Афганістану назад в Радянський Союз повернуться 109 тис. солдат.

7 квітня 1988 р. відбулася бесіда між М. Горбачовим та М.Наджибуллою, останній підкреслював постійно при розмові, що рівень життя афганського народу безпосередньо залежить від всесторонньої допомоги СРСР. М. Горбачов запевняв Наджибуллу, що в радянському суспільстві сформувалися настрої, щоб пошвидше закінчити з афганською проблемою політичним врегулюванням. Генеральний секретар СРСР завіряв Наджибуллу, що Радянський Союз готовий допомагати в облаштуванні біженців. Пропонував радянську модель облаштування пустинних земель.

В свою чергу Наджибулла висловив свою точку зору на це: «На жаль, не дивлячись на те, що радянські війська виводяться, афганська армія не володіє поки що здатністю вести самостійні дії, розгромити противника. Рівень матеріально-технічного оснащення армії, завдяки Вашій допомозі, високий». [19,с.44].

Наступна зустріч між лідерами СРСР М. Горбачовим та Афганістаном М. Наджибуллою відбулася 13 червня 1988 р., на якій М. Горбачов запевнив лідера Афганістана, що й надалі буде допомагати афганському народові. Крім

того було відзначено, що женевські домовленості по Афганістану є пробним каменем готовності США до покращення відносин з Радянським Союзом. В свою чергу, М. Наджибулла був стурбований тим, що женевські домовленості не приносять результатів, яких би хотіли в Афганістані і наприкінці зазначив: «Ми вважаємо політику національного примирення частиною політики перебудови, ініціатором якої є Ви, Михайло Сергійович. Ідеї перебудови мають міжнародне значення, виходять далеко за національні рамки. Вони стали виключно популярні серед афганського народу, перетворилися в фактор, який сприяє його національній гордості»[20,с.53].

Відповідно до виписки з протокола №146 засідання Політбюро ЦК КПРС від 24 січня 1989 р. радянське керівництво в обличчі Е. Шеварнадзе, В. Чебрикова, О. Яковлева, Д. Язова, В. Мураховського, В. Крючкова констатували, що афганське керівництво занепокоєне виведенням радянським військ, і не мало уявлення як будуть захищатися без підтримки військового радянського контингенту.

У свою чергу стурбованим було і радянське керівництво, яке боялося втратити вплив у регіоні: «Наш відхід від прийнятих і заявлених рішень про завершення виведення військ 15 лютого може викликати для нас вкрай небажані ускладнення в міжнародному плані. З іншої сторони, немає впевненості в тому, що незабаром після нашого відходу не виникне вельми серйозних загроз для режиму, який по всьому світу асоціюється з нами»[3].

Але конфлікт не міг тривати довше, тому що з часом самі ж солдати не дивлячись на «промивання мізків» вищим керівництвом не розуміли за що вони воюють. Вже 15 лютого 1989 р. радянський генерал-полковник Б. Громов останнім покинув Афганістан. Так завершилася жахлива десятирічна боротьба-інтересів СРСР та США, яка забрала тисячі людських життів. Це був останній військовий конфлікт Радянського Союзу.

З постаттю М. Горбачова та зовнішньою політикою СРСР в цей час пов'язане і питання об'єднання Німеччини. Як зазначав сам М. Горбачов в своїй праці «Життя та реформи» питання існування двох німецьких держав, в

час приходу його до влади, навіть не виникало. Ще задовго до падіння Берлінської стіни та об'єднання НДР з ФРН на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 лютого 1987 р. обговорювалися висновки поїздки Е. Шеварнадзе в НДР. Після неї міністр закордонних справ поставив до відома ЦК та М. Горбачова, що: «Ідея єдиної німецької нації жива в психології та мисленні навіть комуністів. Заграють з західними німцями. Не критикують ФРН. І діло тут не тільки в економічній зацікавленості»[26,с.32]. Тоді вже було зрозуміло, що вплив на НДР з боку Радянського Союзу став меншим. М. Горбачов, щоб не втратити зв'язки, не тільки з НДР, а й з ФРН, прагнув встановити з ними міцні економічні зв'язки, та ще й пограти на нервах у американської адміністрації, адже на думку М. Горбачова перемовини з західноєвропейськими країнами викликали занепокоєння в США.

12 червня 1989 р. відбулася зустріч між канцлером ФРН Г. Колем та М. Горбачовим. На якій Г. Коль привітав останнього з новою посадою Голови Верховної Ради СРСР. М. Горбачов в цій розмові настовхував Г. Коля думку, що Америка веде подвійну гру та поставив питання канцлеру ФРН: «Не здається Вам, що американська адміністрація і сам Президент проводять якусь подвійну лінію, стараються створити одне уявлення всередині країни, а інше – зовні?»[26,с.156]. Проте, Г. Коль не прагнув при розмові з радянським лідером запламувати репутацію американської адміністрації, навпаки закликав М. Горбачова до взаємодії з США. Г. Коль одночасно зауважив, що проблеми з НДР не зменшуються, а набирають обертів.

А вже 29 листопада 1989 р. канцлер ФРН Г. Коль оголосив за трибуною бундестагу «10 пунктів Коля». По суті це був план поетапного створення конфедеративно-подібної держави зі збереження двох частин Німеччини на невизначений термін.

Однак, 30 листопада 1989 р. під час зустрічі італійського політика Дж. Андреотті з М. Горбачовим, останній заявив: «Возз'єднання ФРН та НДР – не актуальне питання»[26,с.264].

У грудні до Москви прибув міністр закордонних справ ФРН Г. Д. Геншер. У розмові з ним М. Горбачов зауважив: «Я не вважав, що виступ канцлера Коля в кінці листопада зі своїми «10 пунктами» є адекватною відповіддю на «виклик» політичного моменту»[26,с.273].

До вирішення німецького питання долучилася і Франція. До Києва прибув президент Франції Ф. Міттеран (6 грудня 1989 р). Після довгих дискусій президент Франції поцікавився, яке ж рішення буде по німецькому питанню. М. Горбачов відповів: «Насамперед, продовжити лінію загальних змін. Нехай кожна країна визначає сама свій напрям. Ми переконані, що не можна допускати зовнішнього втручання, спотворювати долю народу»[18,с.33]. Одночасно М. Горбачов існування двох німецьких держав пояснював тим, що дві Німеччини необхідні для стабілізації європейського континенту. У свою чергу Ф. Міттеран зауважив, що: «Американці не договорюють до кінця, в тому числі і по німецькому питанню. Проте, я не думаю, що вони (американці) готові встати на позицію ломки європейських кордонів»[18,с.33].

9 грудня 1989 р. генсек СРСР М. Горбачов на Пленумі ЦК КПРС заявив: «Ми зі всією рішучістю підкреслюємо, що НДР в образі не дамо, це – наш стратегічний партнер і член Варшавського договору. Необхідно виходити зі сформованих після війни реальностей – існування двох суверенних німецьких держав, членів ООН. Відхід від цього загрожує дестабілізації Європи»[101,с.58]. Але було вже запізно, адже Радянський Союз все більше втрачав контроль над ситуацією в НДР.

Під час візиту 31 травня - 3 червня 1990 р. до США М. Горбачов разом з Дж. Бушем обговорили німецьке питання і членство об'єднаної Німеччини в НАТО. Тоді ж Дж. Буш зазначив: «Ми виступаємо за членство об'єднаної Німеччини в НАТО. НАТО – це якорь стабільності»[26,с.469]. Якщо до цього часу генсек СРСР не підтримував членство Німеччини в НАТО, адже ще в березні 1990 р. він заявляв в газеті «Правда»: «На це ми не можемо дати згоду. Це абсолютно виключено!»[101,с.61], то тепер М. Горбачов погодився з американським президентом.

У липні 1990 р. до Москви прибув Г. Коль. В результаті офіційних і неофіційних перемовин було вирішено, що Німеччина залишається в НАТО, але на території колишньої НДР не будуть дислокуватися війська НАТО та розміщуватися ядерна зброя.

У січні 1990 р. М. Горбачов у своєму кабінеті зібрав нараду на якій були присутні М. Рижков, Е. Шеварнадзе, О. Яковлев, В. Фалин, С. Ахромєєв. На ній була погоджена німецька зовнішньополітична лінія поведінки. Про це М. Горбачов згадує в своїй праці «Життя та реформи»: «Слід виходити з неминучості возз'єднання Німеччини; не обривати зв'язків з керівництвом НДР; тісніше координувати нашу політику в «німецькому питанні» з Парижем та Лондоном; С. Ахромєєву пропрацювати питання про вивід військ з НДР»[11,с.166]. Було зрозуміло, що стару систему врегулювання німецького питання не повернути. Потрібно було йти на тісний контакт з європейськими країнами, щоб вирішити долю всієї Європи за посередництва СРСР.

12 вересня 1990 р. в Москві лідерами СРСР, США, Великої Британії, Франції, НДР, ФРН був підписаний Договір про остаточне врегулювання питання щодо Німеччини. Договір «2+4» визначив статус німецької держави. Згідно нього Радянський Союз повинен був вивести свої війська з території об'єднаної Німеччини: «Уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини заявляють, що Союз Радянських Соціалістичних Республік і об'єднана Німеччина врегулюють в договірному порядку умови і терміни перебування радянських військ на території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна, а також здійснення виведення цих військ, яке буде завершено до кінця 1994 року»[14].

3 жовтня 1990 р. відбулося офіційне об'єднання Німеччини. Як відзначив М. С. Горбачов: «Об'єднання Німеччини, я [Горбачов – Авт.] вважаю, що ми зробили правильно. З усіх точок зору. Вийшло так, що Росія демократизує свою країну, здійснює реформи навколо, оксамитової революції. І залишається Німеччина. І це зачепило німців сильно»[11,с.178].

Ще одним аспектом зовнішньої політики М. Горбачова були відносини з Китаєм. 15-18 травня 1989 р. Генеральний секретар ЦК КПРС з офіційним візитом відвідав столицю Китаю – Пекін. Лідер СРСР зустрівся з керманичем Китаю – Деном Сяопіном. 15 травня 1989 р. М. Горбачов виступив в бенкетній залі ВЗНП, де заявив: «Відносини між СРСР та КНР вступають в якісно новий етап. Тому що змінилися дві наші країни, і тому, що іншим став навколишній світ для нас»[6,Т.7,с.503]. Генеральний секретар СРСР розповів китайським політичним діячам про перетворення в СРСР та закликав зберігати добрі відносини між державами. Крім того, було зауважено про зменшення військової присутності у Монголії: «Впродовж 1989-1990 рр. будуть виведені з Монголії три дивізії в повному складі, включаючи дві танкові, а також все авіаційне угруповання»[6,Т.7,с.510].

Обговорення питання кордонів під час візиту М. Горбачова до Китаю 15-18 травня 1989 р. в результаті призвело до підписання угоди між СРСР та КНР «Про радянсько-китайський державний кордон». За ним була визначена лінія розмежування на схід від території Монголії.

Головну ціль в азійському напрямку взаємовідносин М. Горбачов назвав: «Прагнення сприяти ліквідації існуючих конфліктів і вогнищ напруження»[6,Т.7,с.515].

Щодо Азіатсько-тихоокеанського вектору політики М. Горбачова, то було заявлено про врегулювання регіональних конфліктів, створення певних перепон в поширенні ядерної зброї в Азії та на Тихому океані.

Щодо відносин з Японією, то 28 липня 1986 р. генеральний секретар СРСР, виступаючи у Владивостоці, не оминув і питання відносин СРСР з Японією. Генсек закликав налагоджувати відносини з Японією, не озираючись на минуле, обмінюватися економічними дипломатіями. Зауважимо, що М. Горбачов не визнавав територіальну проблему південнокурильських островів. Для нього це питання було вирішено після Другої світової війни і повертатися до нього він не волів: «Не визнавав наявності самої проблеми. Вона, по громиковський формулі, була вирішена в результаті війни, і тому

чотири острова по праву належать Радянському Союзові, у якого мовляв, хоч він і великий (Радянський Союз) зайвих земель немає»[11,с.259].

У січні 1986 р. Є. Шеварнадзе здійснив офіційний візит в Японію. У відносинах з Японією радянська адміністрація діяла обережно. Так, свою точку зору з цього питання виразив Є. Шеварнадзе на засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 січня 1986 р.: «Враховуючи «ядерну алергію» японців, радянські ініціативи як би наростили родючий пласт для покращення наших відносин з Японією, хоча її керівництво як і раніше слідує в фарватері політики США».[23,с.21].

Саме налагодження відносин з Японією для СРСР означало посилення їхнього впливу на Азійсько-Тихоокеанський регіоні. А на думку Є. Шеварнадзе, після відвідин Японії, Японії набридло бути «молодшим партнером» для США. В свою чергу японська адміністрація через міністра закордонних справ виразила свої надії на приїзд в їхню країну генерального секретаря СРСР в найближчий час. Були погоджені різновекторні домовленості у сфері екології, туризму, мирне використання космічного простору, економічне співробітництво.

У липні 1988 р. СРСР відвідав прем'єр-міністр Японії Накаоне Ясухіто, який заявляв, що приїхав до Москви задля налагодження відносин між двома країнами і на перше місце у цій проблемі Накаоне ставив вирішення територіальних проблем. Прем'єр-міністр наводив приклади того, як радянська адміністрація «води́ла за ніс» весь час, починаючи від Другої світової війни, японців у плані налагодження територіальних справ. У свою чергу для Радянського Союзу власний престиж та власна лінія у відносинах з Японією були важливіші, ніж досягнення консенсусу про питання островів.

5 травня 1989 р. М. Горбачов приймав у Москві міністра закордонних справ Японії Уно. В свою чергу японська сторона висунула свої вимоги щодо проведення переговорів. Уно передав Є. Шеварнадзе «5 пунктів»: «Продовжити роботу з укладення мирного договору; закріплювати довіру у відносинах; просувати торгово-економічні зв'язки; сприяти розширенню контактів між людьми; забезпечити візит в Японію М. Горбачова»[11,с.262]. Певна річ, що

японська сторона прагнула натиснути на М. Горбачова у вирішенні територіальних проблем та все ж таки добитися того, щоб він висловив свою чітку позицію саме на японській території.

Довгоочікуваний візит М. Горбачова до Японії відбувся 16-19 квітня 1991 р. Генсек СРСР відзначав, що коли відправлявся до Японії думки щодо передачі островів розділились на дві частини: одні були за те, щоб передати острови до Японії, інші були категорично проти цього. Для японської сторони головним завданням приїзду М. Горбачова було вирішення повернення островів. Як стверджувала японська делегація на переговорах: «Ми вважаємо необхідним підтвердження зафіксованої в Декларації 1956 р. домовленості про передачу Японії островів Хабомай і Шикотан. В переговорах щодо мирного договору має передбачатися передачу Японії інших двох островів – Кунашир та Ітуруп»[11,с.267]. М. Горбачов намагався уникнути відповіді на дане питання та розпочав діалог з того, що бажано б було розвивати економічно-торговельні відносини між державами.

На наступний же день переговорів між радянською та японською делегацією М. Горбачов був категоричний та дав зрозуміти японським колегам, що питання островів на даний момент нереальне та неприйнятне. Японська сторона наполягала на тому, щоб СРСР визнав Спільну декларацію 1956 р., щоб з островів були негайно виведені війська. На це М. Горбачовим було запропоновано компромісну угоду: «починаючи з 1956 було покладено початок новому процесу, який ознаменував відновлення дипломатичних відносин і припинення стану війни»[11,с.270]. Японський прем'єр-міністр Кайфу погодився на трактування формули, яку запропонував генсек СРСР. Кайфу підкреслив перехід до конструктивного співробітництва.

Наступна зустріч між М. Горбачовим та Кайфу відбулася вже у Лондоні 12 липня 1991 р. На ній прем'єр-міністр анонсував переговори щодо безвізових поїздок японців на Курильські острови.

Отримані результати всіх переговорів свідчать про те, що М. Горбачов дотримувався у територіальному питанні з Японією домовленостей, які

отримав у спадок від його попередників, для нього було головним налагодити економічні відносини з японською стороною, а не вирішення територіальних питань.

25-28 листопада 1986 р. в умовах проведення багатовекторної зовнішньої політики М. Горбачов відвідав Індію. Одразу встановився контакт між лідером СРСР та прем'єр-міністром Індії Р. Ганді. Як зазначає в своїй праці М. Горбачов «Життя та реформи»: «У мене з першої ж зустрічі встановилися з ним по-справжньому дружні, сердечні стосунки. Думки наші йшли в одному напрямку, а бесіди виходили далеко за порядок переговорного процесу»[11,с.107]. Встановлення таких дружельюбних контактів між М. Горбачовим та Р. Ганді незабаром призвело до підписання 27 листопада 1986 р. «Делійської декларації про принципи вільного від ядерної зброї та ненасильницького миру». Основні положення Декларації:

- мирне співіснування має стати універсальною нормою міжнародних відносин. У ядерне століття необхідно перебудувати міжнародні відносини таким чином, щоб на зміну конфронтації прийшло співробітництво, а конфліктні ситуації вирішувалися мирними політичними, а не військовими засобами;

- людське життя має бути визнаним найвищою цінністю;

- ненасильство повинно бути основою життя людського співтовариств.

Безсумнівно, Делійська декларація, підписана М. Горбачовим та прем'єр-міністром Р. Ганді, мала гуманістичний характер і важливе місце в ній відводилося ядерному роззброєнню[15].

15 липня 1989 р. М. Горбачов у розмові з прем'єр-міністром Р. Ганді висловив свою стурбованість з питання подальшої співпраці з США: «Якщо говорити про переговорний процес, то ми відмічаємо, що та переговорна динаміка, що була при Рейгані, трішки пішла на спад. Вони посилюють свої підходи. Наприклад, в Женеві на переговорах про 50-відсотковому зменшенні стратегічних озброєнь. І це посилення йде по надуманим приводам. Зараз вони (американці) висунули на перший план проблему контролю: раніше цього чим

вирішувати, мовляв, таке серйозне питання, як 50-відсоткове зменшення стратегічних озброєнь, треба домовлятися про контроль. І під цим приводом фактично ведуть саботаж переговорів»[6,Т.7,с.120]. Зауважимо, що його занепокоєння були викликані тим, що США прагнули контролювати зменшення стратегічних озброєнь, а це не подобалося М. Горбачову: «Американці виношують такі плани, які все ж забезпечували їм би перевагу в майбутньому. Якщо вони збережуть свою лінію на уповільнення переговорів, то нам, мабуть, прийдеться зробити висновок, що вони попросту не хочуть реальних домовленостей. А подивиться, як вони рвуться в космос, ведуть діло до мілітаризації космосу – це теж досить показово»[6,Т.7,с.124].

Генеральний секретар СРСР не приховував від свого індійського партнера прогалини в економічній сфері: «Найбільша напруженість в нас (в СРСР) в економіці. Наприклад, зменшився експорт нафти, і це негативно вплинуло на внутрішній ринок, так як зменшилися закупи товарів за кордоном. І з іншої сторони, в силу умов розвитку, що передували, зокрема, великих витрат на оборону, в нас погано розвинена соціальна інфраструктура, легка та харчова промисловості»[6,Т.7,с.125]. Очевидно, що М. Горбачов при відвертій розмові з Р. Ганді розумів, що СРСР продовжує знаходитися на досить низькому рівні розвитку і поки що його заходи в економічній сфері не давали результатів.

Цікаво, що під час цієї розмови була озвучена сума витрат на радянську інтервенцію в Афганістан, на момент розмови 15 липня 1989 р. була названа цифра 5 млрд руб. в рік.

Р. Ганді підсумував все вищесказане М. Горбачовим та висловив свою особисту думку щодо переговорних процесів із Західними країнами: «За моїми спостереженнями, видно фундаментальна різниця до підходів і бачення миру, в тому, як його бачити ви, ми, більшість європейських країн, з однієї сторони, і США і Англія – з іншої. Не важливо, в яких словах суть, зміст їх підходів протягом століть не змінилися. З їх сторони сильно відчувається феодальний, колоніальний підхід, і вони не можуть від цього відійти»[6].

Звичайно, дихотомія Сходу та Заходу давала про себе знати. Порозуміння між західними країнами та східними в більшості випадків було важко досягти. Налагодження відносин не тільки з Заходом, а й зі Сходом було важливим пунктом політики «нового політичного мислення» М. Горбачова.

Підсумовуючи можна дійти до висновків, що М. Горбачов майже одразу після свого обрання на посаду в квітні 1985 р. зрозумів, в якому занепаді знаходиться держава і відчував крайню необхідність налагоджувати добросусідські відносини з різними країнами. Щоб заручитися їхньою підтримкою на міжнародній арені, потрібно було йти на поступки заради власного народу. Однією з центральних ідей «нового політичного мислення» в зовнішній політиці було недопущення ядерної війни як засобу вирішення конфліктів на міжнародній арені. М. Горбачов бачив та розумів, що держава більше не може витратити значні кошти на озброєння та й нафтова криза стискала можливості Радянського Союзу, все це призвело до багаточисленних зустрічей з американськими та європейськими лідерами. М. Горбачов як генсек Радянського Союзу проводив багатовекторну зовнішню політику, свою увагу приділяв не тільки поїздкам на Захід, а й підтримував азійський вектор політики.

РОЗДІЛ IV

РОЗПАД СРСР. НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ М. С. ГОРБАЧОВА

Відповідальність за розпад Радянського Союзу інколи покладають на останнього та єдиного президента СРСР М.Горбачова. В сучасній Російській Федерації поширений фейк, що розвал Радянського Союзу – це справа рук американської агентури, а М. Горбачов – просто безталанний керівник.

Після розпаду Радянського Союзу вже пройшло 29 років, за цей час в історичній науці виділилася когорта вчених, що поділилися на три групи:

- вчені першої групи (Є. Гайдар, А.Чубайс, А.Кива) стверджують, що розпад СРСР був закономірним, через те що політика, яку проводили зверху не була ефективною для Радянського Союзу. Російський історик Г. Мирський вважав: «До 1988 р. керівництво країни втратило контроль над економікою, не змогло взяти верх над зростаючим національним рухом в республіках» [121,с.316]. На його думку саме неефективна політика в сфері економіки та полінаціональність держави мала вплив на крах країни.

- друга група вчених вбачає, що розпад Радянського Союзу трапився через розбіжності керівництва країни, а саме через конфлікт між М.Горбачовим та Б.Ельциним. Наприклад, російський історик Д.Фурман поклав провину розпаду СРСР на представників влади, які у всьому шукали власну вигоду. Через те що влада не змогла об'єднатися вчасно та не знайшли змогу впоратися з власними амбіціями все це призвело до загибелі імперії.

- третя група вчених вважають, що на завершення історії СРСР вплинула міжнародна ситуація в світі. До прикладу, історик М.Яковлев вважав, що основна причина розпаду Радянського Союзу це політика американської адміністрації. Прикладом слугує висловлення самого М.Яковлева: «США прагнули мінімізувати вплив СРСР на світове товариство, зменшити його військовий потенціал і знищити комунізм»[127].

Разом з політикою «гласності» та демократизацією суспільства почали виявлятися і небажені результати для радянського керівництва, зокрема, зросла соціальна активність в республіках. Невдачі політики «Перебудови», що

відображалися насамперед в економічній сфері давали зрозуміти республікам, що реформування Радянського Союзу не дає позитивних результатів. Стара система вже не могла впоратися з жахливими показниками в економічній сфері, з кожним роком показники все погіршувалися та погіршувалися. А нова система ще не встигла сформуватися для якісних перетворень в СРСР.

Зуважимо, що національні рухи активізувалися в Тбілісі 1978 р. та в Орджонікідзе 1981 р. ще при правлінні Л. Брежнєва. Владі тоді вдавалося придушити національні виступи без кровопролиття.

У грудні 1986 р. вибухнув протест студентів в Алма-Аті (Казахстан). Причиною протесту послужило рішення про зміну керівника республіки. У грудні 1986 р. був знятий з посади лідер казахської компартії Д. Кунаєв, якого мав замінити росіянин Г. Колбін. Вранці 17 грудня в Алма-Аті молодь вигокувала націоналістичні гасла: «Кожному народу – свого лідера!» Це був перший в часи «Перебудови» мітинг проти призначень з центру. Проти молоді була застосована сила. Протест казахського населення був швидко придушений. Влада не була готова миритися з заворушеннями в республіках.

Дестабілізувало «Горбачовську Перебудову» і питання кримських татар. Проблема вийшла на поверхню вже в 1987 р., адже ще при Й. Сталінові, після Другої світової війни кримські татари були насильно переселені на Урал, в Сибір, в Середню Азію.

В липні 1987 року біля Кремлівських стін проводилася демонстрація кримських татар. Їх метою було домогтися рішення влади про повернення репресованого народу на історичну батьківщину до Криму. Була створена одразу ж комісія на чолі з А. Громико.

На початку 1988 р. кримським татарам було повідомлено, що вони можуть повернутися на свої історичні землі, проте місця де вони проживали до репатріації були вже заселені українцями та росіянами. Комісія також підтвердила відмову повернути статус автономної республіки кримських татар.

З 1988 р. національне питання в республіках починає все сильніше набирати обертів, адже реформи М. Горбачова не давали очікуваного

результату. Після Пленумів завжди з'являвся ентузіазм у влади, однак через деякий час запал зникав. На нашу думку, в певній мірі невдала політика М. Горбачова призвела до національного підйому в союзних республіках. Як зазначав сам М. Горбачов: «У чому я дійсно помилився – так це в тому, що недооцінив силу націоналізму» [10,с.493].

Наприкінці лютого 1988 р. починається рух за возз'єднання Нагірного Карабаху з Вірменією. Нагірний Карабах був заселений вірменами, але при Й.Сталіні був включений до Азербайджану. Вірменська Республіка прагнула до інкорпорації Карабаху в свій склад. Азербайджанці були проти розподілу своєї республіки. В Єревані почався масовий мітинг. Вже 27 лютого 1988 р. в Сумгаїті (азербайджанське місто) відбувся вірменський погром, звичайно за сприяння керівництва республіки. Все це супроводжувалося знущаннями та пограбуваннями вірменського народу. Верховна Рада Вірменії була згодна на те щоб Нагорно-Карабахську область було включено в склад Вірменії, втім Верховна Рада Азербайджану була проти такого рішення. Радянська влада в Москві була бездіяльна щодо територіального питання між двома народами, вище керівництво сподівалося, що вірмени та азербайджанці на республіканську рівні зможуть домовитися.

Щодо даного питання на засіданні Політбюро 6 червня 1988 р. М. Горбачов озвучив свою позицію: «Єдине, з чим ми ніколи не погодимося, - це підтримувати один народ в збиток іншому. Нехай нас на цей рахунок не шантажують. Ми не дозволимо, не повинні ні в якому разі допустити, щоб істину шукали через кров»[10,с.507].

Однак союзна влада не могла нічого запропонувала двом ворогуючим народам, тому лише запевняла в тому, що неможливо переглядати закріплених в Конституції СРСР адміністративних кордонів. Певна річ, що влада в Москві прийняла сторону Азербайджану, тому що боялися, що поступки вплинуть на ланцюг незворотніх реакцій азербайджанського та вірменського народів. Таким чином, у вирішенні міжетнічного питання радянська влада залишилася недієздатною.

З кожним роком національні конфлікти відбувалися все з більшою силою. У березні 1989 р. у Фергані (Узбекистан) відбувся міжнаціональний конфлікт, серед узбеків та турків-месхетинців. Для вирішення конфлікту влада вирішила тимчасово переселити турків-месхетинців в Орловську, Брянську області.

Міжетнічні конфлікти стали причиною еміграції з території СРСР. Через невирішення міжнаціональних проблем починає падати авторитет М. Горбачова в союзних республіках. М. Горбачов не усвідомлював, що з політикою «Перебудови» всі проблеми, які до цього приховувалися тоталітарним режимом вийшли на поверхню і народи прагнуть визнання. Та ефемерна вибудована дружба народів, що відображалась у відомому фонтані на ВДНГ з плином часу дала збій.

Зовсім інша картинка склалася у Прибалтиці. Вимагалось пояснення подій 1939 р. і 1940 р., які були пов'язані з приєднанням Прибалтики до Радянського Союзу. Взагалі ці події відображалися для прибалтійських народів, як саме добровільний їх вступ до Радянського Союзу, однак саме в час «Перебудови» засекречені сторінки історії відкрили досить багато чого цікавого для народів Литви, Латвії та Естонії. Головним мотивом прибалтійців було те, що вони вважали, що пора встановити справедливість історії, що їхня присутність в Союзі тільки перешкоджає їхньому розвитку, якщо вони вийдуть з Радянського Союзу, їхня економічна, політична ситуації покращаться та дозволять даним країнам стати на багато вищий шабель розвитку, ніж вони зараз. Прибалтійські народи також турбувало, що з плином часу вони все більше втрачають свою ідентичність, а населення русифікується.

У 1988 р. в Литві був оформлений громадсько-політичний рух «Саюдіс» з лідером В. Ландсбергісом, який ставив за мету відновлення незалежності Литви.

16 листопада 1988 р. Естонія прийняла «Декларацію про суверенітет», встановлювався суверенітет та верховенство естонських законів над законами СРСР. Через деякий час аналогічні декларації прийняли Литва та Латвія. Ці країни (Литва, Латвія, Естонія) першими відчули дух «Перебудови» та

прагнули якнайшвидше вивільнитися з під впливу СРСР. Вони завжди відчували себе «чужими» серед інших радянських народів. Були більше за всіх «прозахідними» та й Захід ніколи не хотів визнавати законним приєднання Прибалтики до СРСР.

У листопаді 1989 р. голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков на засіданні Політбюро відзначав: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії та України. Пахне загальним розпадом. І тоді потрібен інший уряд, інше керівництво, уже іншої країни» [104,с.62]. Ніхто тоді в листопаді 1989 р. не підозрював, що пророцтво М. Рижкова зовсім скоро стане реальністю.

XX з'їзд компартії Литви, який відбувся 19-20 грудня 1989 р. проголосив свою незалежність від КПРС. 11 березня 1990 р. Верховна Рада Литви прийняла Акт «Про незалежність Литви». На політичній карті світу виникла нова Литовська республіка. Аналогічні акти прийняли Латвія 4 травня 1990 р. та Естонія 20 серпня 1990 р. Радянський Союз почав розпадатися.

На нашу думку, політичні перетворення всередині Радянського Союзу в певній мірі посприяли розпаду імперії. У жовтні 1988 р. М. Горбачов поєднав посади генерального секретаря ЦК КПРС і голови Президії ВР СРСР.

Був прийнятий закон СРСР від 1 грудня 1988 р. «Про зміни і доповнення Конституції» та «Про вибори народних депутатів СРСР», згідно з якими (на прикладі статті 108):

«Вищим органом державної влади СРСР є З'їзд народних депутатів СРСР.

З'їзд народних депутатів СРСР правомочний прийняти до свого розгляду і вирішити будь-яке питання, віднесене до відання Союзу РСР.

До виключного відання З'їзду народних депутатів СРСР належить:

- 1) прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін;
- 2) прийняття рішень з питань національно-державного устрою, віднесених до відання Союзу РСР;
- 3) визначення державного кордону СРСР; затвердження змін кордонів між союзними республіками;

- 4) визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики СРСР;
- 5) затвердження перспективних державних планів і найважливіших загальносоюзних програм економічного і соціального розвитку СРСР;
- 6) обрання Верховної Ради СРСР;
- 7) обрання Голови Верховної Ради СРСР;
- 8) обрання Першого заступника Голови Верховної Ради СРСР;
- 9) затвердження Голови Ради Міністрів СРСР;
- 10) затвердження Голови Комітету народного контролю СРСР, Голови Верховного Суду СРСР, Генерального прокурора СРСР, Головного державного арбітра СРСР;
- 11) обрання Комітету конституційного нагляду СРСР;
- 12) скасування актів, прийнятих Верховною Радою СРСР;
- 13) прийняття рішень про проведення всенародного голосування (референдуму).

З'їзд народних депутатів СРСР приймає закони СРСР і постанови більшістю голосів від загальної кількості народних депутатів СРСР»[17].

У статті 109 зазначалося: «З'їзд народних депутатів СРСР складається з 2250 депутатів, які обираються в такому порядку: 750 депутатів - від територіальних виборчих округів з рівною кількістю виборців; 750 депутатів - від національно-територіальних виборчих округів за нормами: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної автономної республіки, 5 депутатів від кожної автономної області і один депутат від кожного автономного округу; 750 депутатів - від загальносоюзних громадських організацій за нормами, встановленими Законом про вибори народних депутатів СРСР»[17].

У результаті даних перетворень 26 березня 1989 р. відбулися вибори народних депутатів, які були першими вільними виборами. Однак, важливою політичною подією 1989 р. став I з'їзд народних депутатів СРСР, який тривав з 25 травня по 9 червня 1989 р. Одразу на з'їзді було обрано Голову Верховної

Ради СРСР – М.Горбачова. За перебігом з'їзду слідувало тисячі громадян СРСР. На з'їзді обговорювалося питання економічних реформ, причини їх невдалого впровадження у життя радянського суспільства.

На з'їзді виступив А.Сахаров, який наприкінці 1986 р. повернувся із заслання. Він пропонував прийняти Декрет про владу, також припускав відміну 6-ї статті Конституції СРСР. З'їзд обговорив міжетнічні проблеми, які стояли гостро в СРСР.

В період з'їзду починає формуватися політична опозиції. Депутат з Оренбурга – В.Шаповал заявив про створення Міжрегіональної депутатської групи. До неї увійшли: Ю. Афанасьєв, Б. Єльцин, А. Сахаров, А. Собчак. Виступив Б. Єльцин з ідеями: «визнання приватної власності, децентралізація влади, економічна самостійність і реальний господарський суверенітет республік»[41,с.611].

У грудні 1989 р. відбувається II з'їзд народних депутатів СРСР (всього за історію епохи «Перебудови» було 4 з'їзди). МДГ (Міжрегіональна депутатська група) представила «Конституцію Союзу Радянських Республік Європи та Азії» за проектом вже покійного А.Сахарова. Згідно з проектом Конституції, яка складалася з 46 статей: «Союз Радянських Республік Європи і Азії (скорочено - Європейсько-Азіатський Союз, Радянський Союз) - добровільне об'єднання суверенних республік (держав) Європи і Азії. Мета народу Союзу Радянських Республік Європи і Азії - щаслива, повна сенсу життя, свобода матеріальна і духовна, добробут, мир і безпеку для громадян країни, для всіх людей на Землі незалежно від їх раси, національності, статі, віку та соціального становища. Європейсько-Азіатський Союз спирається у своєму розвитку на моральні і культурні традиції Європи і Азії і всього людства, всіх рас і народів. Основоположним і пріоритетним правом кожної нації республіки є право на самовизначення»[24]. Проект Конституції А.Сахарова був більш гуманний до самої людини та до союзних республік.

Із завершенням 1989 р. завершився перший етап політичних перетворень епохи «Перебудови». Досить напружений та динамічний. Відбувається не тільки зовнішня конфронтація, але й внутрішня.

В 1989 р. популярність Б. Єльцин починає зростати, на противагу падіння авторитету М. Горбачова. Б. Єльцин після смерті в грудні 1989 р. А. Сахарова стає лідером та координатором Міжрегіональної депутатської групи.

Безумовно, потрібно згадати про конфлікт між М. Горбачовим та Б. Єльциним, який на нашу думку, відіграв дуже важливу роль в розпаді Радянського Союзу. Він стався на засіданні Політбюро від 19 січня 1987 р. Б. Єльцин на даному засіданні почувався досить вільно та не боявся висловлювати власну думку. Він зазначав, що ентузіазм, який був після XXVII з'їзду КПРС почав затухати та підкреслював, що здобутки «Перебудови» досить завищені. Б. Єльцин зазначав, що продовжується тиск з боку керівництва, незважаючи на те, що в державі відбуваються проголошені М. Горбачовим зміни. М. Горбачов був здивований налаштуванням Б. Єльцина. Він розумів, що його думка розходиться з думкою засідання Політбюро. М. Горбачов доніс до відома Б. Єльцина, що потрібно працювати над всіма прогалинами «Перебудови» разом, а не діяти самотійно та критикувати дії партії.

Наступний конфлікт між М. Горбачовим та Б. Єльциним відбувся на Жовтневому Пленумі ЦК КПРС в 1987 р., де Б. Єльцин відзначав, що ще рано давати позитивну оцінку політиці «Перебудови». Б. Єльцин розумів, що не отримає в партії підтримки щодо своїх думок. Тому на Пленумі ЦК КПРС від 21 жовтня 1987 р. він оголосив: «Я ставлю питання про звільнення мене від кандидатства в члени Політбюро. А що стосується поста першого секретаря ММК, нехай пленум ММК вирішує»[7,с.259].

Оточення М. Горбачова щораз підігрівало незгоду між ним та Б. Єльциним, інтерпретуючи розбіжності між ними по суті політики «Перебудови» та майбутнього держави як спробу замаху на владні повноваження М. Горбачова.

Після оголошення того, що Б. Єльцин прагне вийти з Політбюро, він натякнув, що в оновленому Радянському Союзі, який вже два роки розвивається під гаслами «Перебудови» формується «культ Горбачова» та, що це не є добре для оновленого радянського суспільства. М. Горбачов був на піці емоцій, він не очікував, що даний Пленум перетвориться на дискусію на чолі з Б. Єльциним. Було винесено два питання на засідання Пленуму: перше, що Пленум визнає виступ Б. Єльцина за політично помилковий. Друге, потрібно було поручити Політбюро та ММК розглянути питання заяви Б. Єльцина про звільнення його від обов'язків першого секретаря ММК КПРС.

Дана ситуація призвела до того, що вже в лютому 1988 р. Б. Єльцин був виведений зі складу кандидатів в члени Політбюро ЦК КПРС.

Починаючи з січня-лютого 1990 р. в оточенні М. Горбачова почалося обговорення питання введення президентської системи. На нашу думку, сам М. Горбачов розумів, що його рейтинг серед партійних діячів та загалом населення СРСР стрімко падає, тому щоб втримати владу в своїх руках потрібно було ввести нову посаду таку як Президент СРСР.

В період з 12-15 березня відбувся III з'їзд народних депутатів. На якому відбулися радикальні для тогочасного консервативного суспільства події. Була скасована 6 стаття Конституції 1977 р. 14 березня 1990 р. 6 стаття була дещо змінена, тепер вона трактувалася даним чином: «Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації і масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами[6].

Незважаючи на перетрактування 6 статті Конституції, М. Горбачов залишався вірним КПРС. Він використовував органи компартії для контролю в державі. Проте, відмежування М. Горбачова від КПРС відбулося після серпня 1991 р., коли він висловив свою точку зору щодо КПРС: «Вона свою історичну роль відіграла і повинна піти зі сцени»[53,с.83].

СРСР переходив до багатопартійної системи. З'їзд заснував посаду Президента СРСР. 1 329 голосів було за те, щоб М. Горбачов був президентом Радянського Союзу, а 495 – проти. Були побоювання серед делегатів з'їзду, що М. Горбачов може узурпувати владу, проте новобраний президент заявив: «Гарантія тому – сама Конституція, на сторожі якої стоять тепер потужні, які володіють реальними правами вищі представницькі органи державної влади – З'їзд народних депутатів та Верховна Рада СРСР...Гарантія тому – гласність, політичний плюралізм»[10,489-490]. Отже, М.Горбачов мав на меті продовжувати здобутки політики «Перебудови» вже як президент Радянського Союзу.

За його словами: «Введення посади президента – це рішучий крок до демократизації країни, однак всі перетворення відбувалися із запізненням. Союзні республіки прагнули до самостійності»[10,с.121]. Це була крапка невідворотності. Союзні республіки рішуче стали на шлях до незалежності.

В 1990-1991 рр. лідери комуністичних партій союзних республік розуміли, що їхнім країнам буде краще, коли вони будуть окремо від центру та керівництва КПРС на чолі з М. Горбачовим. Як гриби після дощу виникають політичні партії. В суспільство вони несли ідеї, які населення прагнуло почути на той момент. На виборах у березні найбільшу підтримку отримав блок «Демократична Росія». На той час вже був відомий прибалтійський досвід і російські «демократи» почали вводити в життя термін «суверенітет». На думку історика О. Шубина в той час мова ще йшла не про незалежність, а про демократичну перебудову СРСР. Однак термін змінив свій напрям від «суверенітета» до «незалежності».

У травні 1990 р. Б. Єльцина було обрано головою Верховної Ради РРФСР. На нашу думку, два лідера в державі – Б. Єльцин та М. Горбачов, які тягнули ковдру на себе у вирішення питань вже розпочали процес розкладання СРСР.

З кожним днем був зрозумілий та відчутний провал горбачовських реформ, політика «Перебудови» не давала значних результатів, час йшов не на користь основоположника «Перебудови». Порожні полиці магазинів, хаос в

головах людей, які після недоотримання інформації, отримали її у великій кількості, невдоволення людей ситуацією в Радянському Союзі, все це з кожним днем сприяло зростанню популярності саме Б. Єльцина.

М. Горбачов навіть не підозрював у 1987 р, що найголовнішим його противником стане саме Б. Єльцин.

12 червня 1990 р. став днем невідворотного кінця СРСР. І з'їзд народних депутатів РРФСР прийняв Декларацію про російський суверенітет. Російська влада вийшла з тіні всесоюзної. Згідно з Декларацією: «Вищою метою суверенітету було забезпечення кожній людині невід'ємного права на гідне життя, вільний розвиток і користування рідною мовою, а кожному народу — на самовизначення у вибраних їм національно-державних і національно-культурних формах. Декларація проголосила верховенство Конституції РРФСР і законів РРФСР на всій території Росії і право республіки припиняти на своїй території дії актів Союзу РСР, що вступали в суперечність з суверенними правами РРФСР» [118,с.340]. М. Горбачов відходить на другий план у вирішенні питань країни. Опоненти М. Горбачова тепер могли з легкістю критикувати прогалини його політики. У другій половині 1990 р. помітно простежується двовладдя. Радянський політичний діяч Яковлев констатував: «Вже до грудня М. Горбачов втратив владу, лише формально зберігав її внутрішні атрибути»[118,с.340].

Беручи приклад з Декларації від 12 червня 1990 р, інші союзні республіки почали діяти так само, як і союзний центр. Починається період який увійшов в історію, як «Парад суверенітетів». Услід за російським парламентом, декларацію про незалежність 20 червня прийняв Узбекистан, 23 червня — Молдова, 16 липня — Україна, 27 липня — Білорусь. Російський парламент спровокував розпад СРСР.

20 листопада 1990 р. у Києві Б. Єльцин та Голова Верховної Ради Л. Кравчук підписали договір «Про взаємне визнання суверенітетів і економічне співробітництво».

Б.Єльцин став на шлях визнання суверенітетів республік. В грудні 1990 р. відбувся II позачерговий З'їзд народних депутатів РРФСР. Перед цим була проведена консультація з керівництвом України, Білорусії, Казахстану про укладення чотиристоронньої угоди про створення Співдружності замість СРСР. Однак, президент СРСР намагався зберегти Радянський Союз, оновивши його шляхом розробки нового союзного договору. II З'їзд народних депутатів РРФСР висловився про збереження Союзу РСР, але як оновлення союзу республік.

В перші дні нового 1991 року була висунута ідея М.Горбачовим про проведення всесоюзного референдуму для збереження СРСР. 17 березня 1991 р. відбувся референдум, громадяни повинні були відповісти на запитання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою будуть гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Як видно з запитання, у питанні референдуму було не одне питання, а декілька. Громадяни мали на увазі одне запитання, а давали відповідь на зовсім інше. Грузія, Литва, Молдова, Латвія, Вірменія та Естонія відмовилися від проведення референдуму. На референдум з'явилося 80% громадян, з них 76,4% відповіли – «Так». Результати проведеного референдуму дали шанс Президенту СРСР на продовження розробки Союзного договору. М. Горбачов намагався зберегти Радянський Союз, все це відбулося в так званому Новоогарьовському процесі, який відбувся з 23 квітня до 23 липня 1991 р. (Заява 9+1) в якому брали участь: РРФСР, Українська РСР, Білоруська РСР, Казахська РСР, Узбецька РСР, Азербайджанська РСР, Таджикицька РСР, Киргизька РСР, Туркменська РСР. Був вироблений проект Союзу Суверенних Держав. Згідно із заявою передбачався реальний шлях до збереження оновленого Союзу, одночасно визначалося право суб'єктів оновленого Союзу проводити самостійну політику. Договір повинен був бути підписаний в вересні-жовтні 1991 р. на з'їзді депутатів СРСР. Проте, після обговорення між М. Горбачовим, Б. Єльциним та Н. Назарбаєвим, було вирішено підписати

Союзний договір 20 серпня. 4 серпня М. Горбачов відправився у Крим на відпочинок.

Підписання Союзного договору було визначено на 20 серпня, а напередодні 19 серпня 1991 р. був створений Державний комітет з надзвичайного стану. Його очолив Г. Янаєв. За роки свого правління М. Горбачов встиг нажити чимало ворогів, які прагнули його усунути з поста президента. Потрібно пригадати, що напочатку свого приходу до влади М. Горбачов проводив кадрові перетворення, що спричинило до ворожнечі всередині партії та відвернення від самого генерального секретаря.

Г. Янаєв заявив, що за станом здоров'я М. Горбачов не може виконувати свої повноваження. Була відправлена навіть делегація на Форос, щоб умовити М. Горбачова відкласти підписання союзного договору. Як згадує ці події М. Горбачов: «Запросивши до кабінету, я запитав, з якою місією прибули. Бакланов повідомив, що створено комітет з надзвичайного стану. Країна котиться до катастрофи, інші заходи не врятують, я повинен підписати Указ про запровадження НС. По суті справи, приїхали з ультиматумом. Я категорично заявив, що ніяких указів підписувати не буду... Ми попрощалися. Коли вони відходили, не стримався і вилаяв їх по-російськи»[124]. До великих міст (Москва, Мінськ, Київ) почали стягуватися військові частини. М. Горбачова та його родину було заблоковано на дачі у Форосі. У 2008 році М. Горбачов дав інтерв'ю В. Познеру щодо подій літа 1991 р. та згадав про помилки радянського керівництва в період «Перебудови»: «Я зараз жалію: треба було не їхати в Форос в серпні 1991 р. Я думаю, що Радянський Союз зберігся б. Так як була і ще одна помилка – що я не відправив Ельцина назавжди в якусь країну заготовляти банани після відомих процесів, коли вимагав Пленум: «Виключити Ельцина із членів ЦК!». Але я вам скажу: всі ми помилилися ще три рази. Запізнилися з реформуванням партії. Друге-ми запізнилися з реформування Союзу. А третє...

Коли стало туго в нас, особливо після 1989 р., в 1990 р. – коли вся країна в чергах опинилася і нам не вистачило товарів для того, щоб задовольнити ці

прохання, коли в нас за італійські туфлі могли покалічити в черзі. Треба було знайти 10-15 млрд доларів. Їх можна було знайти»[64,с.9-10].

По центральному телебаченні повідомлялося, що в окремих місцевостях СРСР на термін 6 місяців вводиться надзвичайний стан. Спротив ДКНС чинив Б. Єльцин. Який ще більше показав свою значимість в кризових ситуаціях. Поки М. Горбачов був ізольований від світу, повноваження на себе перебрав Б. Єльцин, який вже 19 серпня 1991 р. видав Наказ Президента РРФСР згідно з яким Б.Єльцин підпорядкував собі всі органи виконавчої влади Радянського Союзу. Крім того тимчасово під владу Росії перейшли, згідно цього Наказу, радянські силові структури. Також було видано наказ, згідно яким декрети ДКНС були заборонені на території Росії. В ніч з 20 на 21 серпня відбулася невдала спроба оволодіти Домом уряду в Москві. Головна проблема ДКНС полягала в тому, що не було єдиного сильного лідера, ідейним натхненником путчу був В. Крючков, а формально владу представляв Г. Янаєв.

22 серпня 1991 р. М. Горбачов зі своєю сім'єю повернувся до Москви. Однак, події що тривали у Москві в період з 19 серпня по 21 серпня дали зрозуміти, що крах СРСР є неминучим. Вся повнота влади перейшла не до М.Горбачова, а до Б.Єльцина.

Взагалі ситуація, яка відбувалася, коли М. Горбачов перебував у Криму, нагадувала так званий «бумеранг М. Хрущова». Тепер такий же сценарій міг би повторитися з самим же М. Горбачовим. У його найближчого оточення в той момент були різні думки, що буде з М. Горбачовим далі: чи піде на заслужений відпочинок, чи продовжить правити роз'єднаною країною в стані хаосу.

Республіки одна за одною почали проголошувати незалежність. Члени ДКНС були заарештовані та засуджені, деякі з них, такі як Б. Пуго покінчив життя самогубством. 24 серпня 1991 р. М. Горбачов оголосив про зняття обов'язків генерального секретаря і про необхідність саморозпуску КПРС. Була заборонена КПРС. Був ліквідований Кабінет міністрів СРСР. М. Горбачов вже розумів крах своєї політики, своїх дій, він усвідомив, що більшість

повноважень все-таки переходить до рук Б.Єльцина. Ціль взяття влади була досягнута за рахунок «параду суверенітету».

В США були занепокоєні подіями в Москві. Звичайно, Америка не прагнула втрачати здобутки на міжнародній арені. 19 серпня 1991 р. Дж.Буш записав звернення на диктофон: «Думаю, нам треба зробити все так, щоб не втратити досягнення епохи Горбачова. Я говорю про Східну Європу, говорю про об'єднання Німеччини, говорю про виведення військ із країн Варшавського договору і сам договір, який віджив своє»[104,с.102].

Крім того Америку турбувало вирішення ядерного питання в незалежних республіках, володіння ядерною зброєю. .

Безсумнівно, на даний момент є багато різних версій з приводу кому ж був вигідний буремний в 1991 р. путч. Зокрема, російський історик С.В. Чешко припускав: «Виступ ДКНС було природньою реакцією «консервативно-патріортичних сил», які, мабуть, вважали, що країна підійшла до самого рубежу остаточного розпаду» [90,с.159]. О. Барсенков, російський історик, який досліджував питання розпаду Радянського Союзу зазначав: «Путч почали одні, а переворот здійснили інші». О. Островський, в свою чергу вважає: « 19 серпня під прикриттям так званого путча, почався державний переворот на чолі з Б. Єльциним»[90,с.159].

Так чи інакше все ж таки керівникам ДКНС вдалося створити хаос в Москві, що ще більше пришвидшив розпад Радянського Союзу та показав безпомічність президента СРСР М. Горбачова. М. Горбачов не склав добровільно повноваження у серпні, проте за короткий проміжок часу менше ніж через пів року завершиться його правління, які б нововведення він не проводив в занепадаючому СРСР, все одно його дії призводили тільки до погіршення ситуації та поглиблення кризового стану в державі.

М. Горбачов почувався зрадженим, свої переживання подій серпня 1991 р. він виклав у своїй праці «Життя та реформи», де зазначив: «Переворот дощенту потряс всю країну. В вересні-жовтні, по суті, всі республіки оголосили про

свою незалежність. Сепаратисти відчували себе на коні, настав їх час»[10,с.118].

Всі подальші дії М. Горбачова вже не відігравали важливої ролі для швидкоплинного розпаду СРСР. На перший план вже виходять зовсім інші лідери, яким судилося здобути довгоочікувану незалежність. Такими лідерами були: Л. Кравчук, який саботував Союзний договір і прагнув якнайшвидше провести референдум в Україні, С. Шушкевич – лідер Білорусії та Б. Єльцин.

1 грудня 1991 р. на референдумі 90 % українців проголосували про від'єднання від СРСР. М.Горбачов думав, що Україна та Білорусія не зможе економічно самостійно існувати без центру в Москві.

8 грудня 1991 р. відбулася зустріч в Біловезькій Пущі керівників трьох республік (Б. Єльцина, Л. Кравчука, С. Шушкевича). Була підписана Біловезька угода від 8 грудня 1991 р. Три політики завершили неминучу руйнацію СРСР, заявили про скасування угоди від 1922 р.

17 грудня 1991 р. М. Горбачов зустрівся з Б. Єльциним, щоб обговорити важливі питання подальшого розвитку подій, а саме передачу влади від структур Союзу до Співдружності.

СРСР був не в змозі витримати боротьбу з більш сильнішим капіталістичним конкурентом – Заходом. На думку італійського журналіста Дж. К'єза «Радянський Союз все втратив в гонці озброєнь в боротьбі зі Сполученими Штатами за військове панування... Росіяни здійснили вбивчу помилку, коли вступили в ту гонку, вони досить пізно зрозуміли, що програли її. В певний момент система рухнула»[64,с.6].

Розпаду Радянського Союзу сприяла й боротьба за владу. У часи «Перебудови» ця боротьба відбулася між М. Горбачовим та Б. Єльциним.

Тим часом, американська адміністрація на чолі з Дж. Бушем не могла стояти осторонь подій, що потрясли весь світ. Американський президент також записав своє відеозвернення до народу. В якому йшлося про таке: «Упродовж останніх кількох місяців ми з вами стали свідками однієї з найбільших драм ХХ століття, історичного та революційного перетворення тоталітарної диктатури

Радянського Союзу та звільнення його народів. Понад сорок років Сполучені Штати очолювали Захід у боротьбі проти комунізму та небезпеки, яку він становив для наших найдорожчих цінностей. І тепер ця конфронтація скінчилася. Ядерна загроза, хоч і далеко не зникла, відступає. Східна Європа вільна. Самого Радянського Союзу немає. Це перемога демократії та свободи»[104,с.414]. Ось так довгоочікувано та гордивито привітав Дж.Буш американців.

Багаторічна історія країни підійшла до свого завершення. 25 грудня Президент СРСР склав свої повноваження. Передав владу Б. Єльцину та виступив по телебаченню зі зверненням: «Дорогі співвітчизники! У силу сформованої ситуації з утворенням Співдружності Незалежних Держав я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР. Приймаю це рішення з принципових міркувань. Я твердо виступав за самостійність, незалежність народів, за суверенітет республік. Але одночасно і за збереження союзної держави, цілісності країни»[10,с.5].

У зверненні до телеглядачів М. Горбачов наголошував, що коли він прийшов на пост генерального секретаря СРСР, він бачив та розумів в якому стані знаходиться країна. Населення було затиснуте в ідеологічних лещатах, державу знесилювала гонка озброєнь. Реформи, що проводилися в Радянському Союзі постійно терпіли невдачі.

М. Горбачов наголошував, що «гласність» дала суспільству свободу, реальними для держави стали вільні вибори. За допомогою політики «Перебудови» було покінчено з холодною війною в світі, мілітаризацією в СРСР. Колишній генеральний секретар Радянського Союзу відзначав, що розуміє свої помилки, був занепокоєний тим, що ж буде потім, чи не будуть втрачені здобутки на міжнародній арені. Так завершилась ціла епоха існування Радянського Союзу. Мільйони глядачів зібралися перед телевізорами, для деяких почалося зовсім нове життя, хтось зустрів дану звістку радісно, хтось зрозумів, що втратив ціле життя.

Російський історик Є.Волгін вважає, що «Горбачовську Перебудову» навряд чи можна назвати взагалі перебудовою. Адже, на його думку, під словом перебудова розуміється якісне вдосконалення радянської системи при її збереженні [53].

«Горбачовська Перебудова» призвела до дискредитації КПРС як провідної партії СРСР, до зростання опозиції, як на місцях так і в республіках.

Безумовно, що «Горбачовська Перебудова» зробила для радянського ладу та суспільства до цього часу неможливе, М. Горбачов пішов на рішучі кроки в реформуванні політичної системи, в сфері плюралізму. Однак впоратися з негараздами після невдалих реформ та з наростанням опозиції М. Горбачов був не в змозі. Радянські лідери вважали, що СРСР зможе ще протриматися не одне десятиліття, однак те що «оголилося» під час «Перебудови» вже не могло повернути Радянський Союз до попереднього звичного укладу життя.

Цікавими є погляди людей, які безпосередньо жили в часи «Перебудови». На думку О. Жукова, замісника голови Державної Думи: «Хаотичні дії призвели до неочікуваних результатів». А ось на думку І.Артем'єва, керівника Федеральної антимонопольної служби: «Перебудова дала багато: вивела державу з тоталітаризму, подарувала людям демократичні права й свободи, створила фундамент ринкових відносин. І я завжди буду вдячний Михайлу Сергійовичу за те, що він надав мені свободу» [54]. Звичайно є зовсім категоричні та негативні відгуки про про реформи, що проводив М. Горбачов на пості генерального секретаря СРСР, так Г. Зюганов лідер КПРФ вважає: «Ніякої перебудови не було, була руйнівна політика, злочинна по суті. Горбачов лише говорив слово «Перебудова». Він перетворив перебудову в перестрілку. До перебудови ми стояли на кордонах з ФРН, а зараз на кордонах з Новоросією. Тільки за це Горбачова потрібно покарати як за держзлочин!»[54].

Отже, наслідком політики «Перебудови» стали відцентрові тенденції. Союзні республіки в епоху «Перебудови» зрозуміли, що вони можуть проводити свою власну, самостійну політику. Розпад Радянського Союзу відбувся через неефективність впровадження економічних реформ, постійну

боротьбу за першість у світі, прагнення довести, що Радянський Союз – це держава в якій мріють народити та жити! М. Горбачов – це лідер останніх днів СРСР, і не потрібно всю провину звалювати на нього, не було б його, був би його конкурент Г. Романов, можливо Радянський Союз ще зміг би протриматися в закостенілій формі ще декілька років або ж розпався ще б у 1989 р.

ВИСНОВКИ

М. Горбачов увійшов в світову історію як реформатор, який прагнув оновити Радянський Союз, його назавжди запам'ятають, як першого та останнього президент СРСР. М. Горбачов представляв себе на міжнародній арені, як політик нової генерації в СРСР. Для когось із радянського суспільства, ті часи були справжнім розквітом власної думки, а для когось і дотепер залишаються найгіршим часом прожитим в комуністичному минулому.

М. Горбачов вирвав перемогу в свого конкурента Г. Романова, до нього був прихильний сам К. Черненко, який вже майже на смертному одрі вирішив розпорядитися долею Радянського Союзу та довірити владу М. Горбачову.

Прийшовши до влади як реформатор застарілої системи СРСР, М. Горбачов почав кадрові зміни в державному апараті, тому що «нафталінове керівництво» не рахувалося з думкою молодого генерального секретаря. М. Горбачов обирав кадри, які були прихильні до нього і до його перетворень в СРСР. Безперечно, під час кадрових перестановок М. Горбачов нажив собі немало ворогів, які в подальшій долі М. Горбачова та Радянського Союзу відіграли доленосну роль. Найбільшої негативної слави Генсек зажив на початку своєї політики серед окремих членів суспільства так званою антиалкогольною кампанією.

За час «Перебудови» проводилась боротьба з «тіньовою економікою», однак вагомих результатів не було досягнуто. Була проголошена політика «Держприймання», що мала на меті підвищити якість виготовленої продукції для споживання радянським суспільством, проте якість виготовлених продуктів в СРСР бажала кращого, хоча окремі люди досі згадують з ностальгією якість продукції, безперечно, якщо в радянського суспільства не було з чим порівнювати, то вони вважали, що вони отримуть саме найкраще. Закон «Про трудові доходи» мав на меті дати більшу свободу для керівництва заводів.

Загалом усі реформи дуже гарно звучали на засіданнях Політбюро, з ентузіазмом сприймалися вищим керівництвом, однак їх впровадження

відбувалось дуже повільно. Радянський Союз, як котився в прірву занепаду так і продовжував котитися після кожної реформи М. Горбачова.

У цей час відбулась і масштабна катастрофа в Чорнобилі. Не попередження населення про те що сталося в ніч на 26 квітня в Київській області справило значний вплив в суспільстві, стало зрозуміло, що М. Горбачов не є гарантом безпеки та відкритої політики. Та й взагалі Чорнобиль засвідчив, що Радянський Союз не готовий до таких масштабних катастроф.

Політика «гласності» відкрила для СРСР нові можливості, нові сторінки невідомої історії. Суспільство отримало право читати газети, журнали, книги, дивитися раніше заборонені фільми, нові передачі. Зрозуміло, що населення знаходилося в ідеологічному вакуумі не один десяток років і тут в один момент відкривається шквал інформації, яку населення було не в змозі інколи сприйняти правильно. Культура, певна річ, залишилася і далі під пильним наглядом та контролем партії.

Безсумнівно, політика «гласності» відкрила так звану «скриню Пандори» для самого М. Горбачова, тому що у 1987 р. почалася відкрита критика політики «Перебудови» з боку Б. Єльцина, який з того часу почав часто з'являтися на політичній арені життя СРСР. Саме конфлікт між М. Горбачовим та Б. Єльциним, не прагнення йти на діловий контакт в майбутньому буде однією з причин розпаду СРСР.

Найбільші якісні зрушення відбулися у зовнішній політиці. Без сумніву, новий політичний лідер започаткував політику «Нового політичного мислення» не без причин. Всі витрати Радянського Союзу йшли на гонку озброєнь, щоб довести західним державам неперевершеність СРСР, давала про себе знати нафтова криза, що негативно позначалася з кожним роком на економіці Радянського Союзу. Держава, яка мала в арсеналі значні поклади корисних копалин, не могла постійно триматися на плаву за їх рахунок.

«Нове політичне мислення» дало поштовх до залагодження багаторічного конфлікту між СРСР та США. Проте, впродовж усіх переговорних процесів між М. Горбачовим та американською адміністрацією,

перший хотів нав'язати саме свої рішення, як єдино правильні для вирішення зовнішньополітичної ситуації в світі.

Невірне рішення партійної верхівки в 1970-х рр. призвело до введення радянських солдат до Афганістану, за часів М. Горачова відбулося припинення війни в Афганістані та виведення радянських військ. Під час правління М. Горбачова відбулося і довгоочікуване об'єднання Німеччина за сприяння впливових лідерів.

Після проведення у 1989 р., вперше в СРСР, вільних виборів народних депутатів, посилюється відцентрові позиції у владі. М. Горбачов почав відігравати роль вже не першої людини в СРСР. Все частіше з'являється обличчя його одновічного опонента Б. Єльцина, котрий прагнув змістити М. Горбачова з посади. Коли в державі з'являється опозиція та два лідери, звичайно не вдається стабільно управляти державою, ще важке коли держава багатонаціональна, і кожна республіка, прагне незалежності.

М. Горбачов розуміючи всю складність ситуації, для збереження політичної системи СРСР у березні 1990 р. був обраний Президентом СРСР на III з'їзді народних депутатів та розробляв згодом проект Союзного договору. У серпні 1991 року в країні було зроблено спробу державного перевороту. Саме серпневий путч та незмога втрутитися в справу М. Горбачову ще швидше підвищили рейтинговість Б.Єльцина. Держава почала стрімко розпадатися. Після серпневого путчу М. Горбачов вже не відіграв суттєвої ролі в державі.

Розпад Радянського Союзу був закономірною справою часу по причині штучності самого державного утворення, його багатонаціональності, неефективності політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела:

1. Беседы М.Горбачева с Р.Рейганом в Рейкьявике. Беседа
первая, вторая, третья, четвертая // Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/ColdWar.html> (дата звернення:
10.02.2020)
2. Выписка из протокола заседания Политбюро ЦК КПСС о Чернобыле //
Чернобыль : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Chernobyl.html> (дата звернення:
17.04.2020)
3. Выписка из протокола № 114 заседания Политбюро ЦК КПСС от 1
апреля 1988 года. «О плане вывода советских войск из Афганистана» //
Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Afgan.html> (дата звертання:
19.05.2020)
4. Выписка из протокола № 146 заседания Политбюро ЦК КПСС от 24
января 1989 года «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом
советских войск из Афганистана»// Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Afgan.html> (дата звертання:
19.05.2020)
5. В Политбюро ЦК КПСС..По записям А.Черняева, В.Медведева,
Г.Шахназарова (1985-1991) / Сост. А.Черняев [и др.]. Москва : Альпина
Бизнес Букс, 2006. 784 с.
6. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи // Институт марксизма-
ленинизма при ЦК КПСС : в 7 т. Москва : Политиздат, 1987. 509 с.
7. Горбачев М. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для
всего мира. Москва : Издательство политической литературы, 1988. 272 с.
8. Горбачев М. Декабрь – 91. Моя позиция. Москва : Новости, 1992. 224 с.
9. Горбачев М. Остаюсь оптимістом. Москва: АСТ, 2017. 417 с.
10. Горбачев М. Жизнь и реформы. Кн. 1. Москва : Новости, 1995. 600 с.

11. Горбачев М. Жизнь и реформы. Кн. 2. Москва : Новости, 1995. 653 с.
12. Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.). Москва : Автор, 1996. 690 с.
13. Черняев А. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972-1991 гг. Москва : РОССПЕН, 2008. 1047 с.
14. Договор об окончательном урегулировании в отношениях Германии // Законодавство України : сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_500 (дата звернення: 15.04.2020)
15. Делийская декларация о принципах свободного ядерного оружия и ненасильственного мира // Законодавство України : сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356_200 (дата звернення: 19.04.2020)
16. Ельцин Б.Н. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления. Москва : РОССПЕН, 2008. 375 с.
17. Закон СССР от 1 декабря 1988 г. «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основной закон) СССР» // Конституция гарант : сайт. URL : <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/zakony/185466/> (дата звернення 12.04.2020)
18. Запись беседы М.С.Горбачева с президентом Франции Ф.Миттераном Киев // Окончание холодной войны в Европе : сайт. URL : <https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Masterpice/Masterpice89.html> (дата звертання: 17.05.2020)
19. Запись беседы М.С.Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой 7 апреля 1988 года // Архив Перестройки сайт. URL : <https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Afgan.html> (дата звертання: 16.05.2020)
20. Запись беседы М.С.Горбачева с Президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой 13 июня 1988 года // Архив Перестройки сайт. URL :

<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Afgan.html> (дата звертання:
16.05.2020)

21.Заседание Политбюро ЦК КПСС 4 апреля 1985 года « О повестке дня и порядке проведения апрельского (1985 года) Пленума ЦК КПСС // Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Politburo.html> (дата звернення:
11.04.2020)

22.Заседания Политбюро ЦК КПСС 14 октября 1986 года «Об итогах встречи Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева с Президентом США Р.Рейганом в Рейкьявике // Архив Перестройки : сайт. URL : <https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/ColdWar.html> (дата звернення: 12.04.2020)

23.Заседание Политбюро ЦК КПСС 30 января 1986 года // Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/ForeignAffair.html> (дата звернення: 19.05.2020)

24.Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии (Проект народного депутата СССР академика Сахарова) // Конституция гарант : сайт. URL : <http://constitution.garant.ru/history/active/1024/> (дата звертання 13.04.2020)

25.Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва : Политиздат, 1986. 352 с.

26.Михаил Горбачев и германский вопрос : сб.докум. 1986-1991. Москва : Издательство «Весь мир», 2006. 696 с.

27.О повестке дня и порядке проведения апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС // Архив Перестройки : сайт. URL :
<https://nsarchive2.gwu.edu/rus/Perestroika/Politburo.html> (дата звернення: 12.05.2020)

28.Отвечая на вызовы времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед М.Горбачева с

зарубежными деятелями и другим материалам. Москва : «Весь мир», 2010. 944 с.

29. Рабочая запись заседания политбюро ЦК КПСС от 27–28 декабря 1988 г. приводится по: Пихоя Р.Г., Соколов А. К. История современной России: кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х — 1991 гг. Москва : РОССПЭН, 2008. 423 с.
30. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Законодавство України : сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 17.05.2020)
31. Указ президента РСФСР от 19.08.1991 г. №61 // Президент России : сайт. URL : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/117> (дата звернення: 11.05.2020)
32. Яковлев А.Н. Принципы перестройки: революционность мышления и действий // Газета Правда, 5 апреля 1988 г.
33. Steven R. Weisman Gorbachev in India // World : сайт. URL : <https://www.nytimes.com/1986/12/01/world/gorbachev-india-despite-outpouring-friendship-gandhi-stays-outside-soviet-orbit.html> (дата звертання: 14.04.2020)

Монографії, наукові публікації

34. Абрамова Ю. Экономические преобразования периода Перестройки: 1985-1991 гг. // Известия МГТУ «МАМИ». 2013. №1. С.42-46.
35. Аверкієва О. Перебудова та розпад СРСР (1985-1991 рр.) // Все для вчителя. 2009. № 3-4. С. 157.
36. Авраменко Н. Перебудова і розпад СРСР // Історія та правознавство. 2010. № 3. С. 10-12.
37. Андреева Н. Не могу поступиться принципам // Революция : сайт. URL : <http://www.revolucia.ru/nmppr.htm> (дата звертання 02.01.2020)
38. Ахромеев С.Ф. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 года. Москва : Международные отношения, 1992. 320 с.

39. Ахтамзян А.А. Международные политические последствия объединения Германии // Вестник Московского университета. Сер. : 25. Международные отношения и мировая политика. Москва, 2010. №4. С. 117-130.
40. Барсенков А.С. «Новое мышление» во внешней политике СССР (1985-1991) // Вестник Московского университета. Сер. : 25. Международные отношения и мировая политика. Москва, 2012. №1. С. 41-71.
41. Барсенков О.С. Вдовин А.И. История России 1917-1991. Москва : Аспект-Пресс, 2010. 846 с.
42. Бешлосс М., Тэлбот С. На самом высоком уровне. Закулисная история окончания «холодной войны». Москва : Все для Вас, 1994. 398 с.
43. Бодрова Е. Предпосылки «Перестройки» и курса на «ускорение» // Международный научный журнал «Символ науки». 2017. № 3. С. 51-55.
44. Борко Ю.А. Крушение Берлинской стены – начало или конец идеологической и геополитической борьбы Запада и Востока? // Новое прошлое. 2019. №3. С. 248-259.
45. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994. Москва : Международные отношения, 1996. С. 254-301.
46. Валовой Д.В. От застоя к развалу. Москва : Наука, 1991. 556 с.
47. Верт Н. История советского государства: 1900-1991. Москва : Весь мир, Изд. Дом «Инфра-М», 1998. С. 299-323.
48. Вилков А.А., Пивоваров В.А. Пропагандистский фактор дезориентации и раскола советского общества и распада СССР // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия. Социология. Политология, 2016. Т. 16. С. 432-438.
49. Величко С. Причины начала Перестройки в СССР (30-летию появления термина «Перестройка» посвящается) // Вестник Омской юридической академии. 2016. №2(31). С. 4-9.

- 50.Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С.192-217.
- 51.Визит М.Горбачева в Китай (15-18 мая 1989 г.) // Livejournal : сайт. URL : <https://ed-glezin.livejournal.com/1006691.html> (дата звертання: 20.04.2020).
- 52.Войтович О. Політична історія Радянського Союзу доби перебудови (1985-1991) // Історія України. 2007. № 42. С. 5-8.
- 53.Волгин Е.И. Перестройка Горбачева и Ельцина: общее и особенное // Государственное управление. Электронный вестник. 2018. №67. С. 72-93.
- 54.Вы сейчас как перестройку оцениваете? // Коммерсантъ : сайт. URL : <https://www.kommersant.ru/doc/2712185> (дата звертання: 18.05.2020).
- 55.Гавриш Г.Б. Либерализация сферы культуры как фактор политического процесса в 1985-1989 гг. // Вестник Российского гуманитарного университета. Сер. : Политология. История. Международные отношения. Москва, 2011. №1(62). С.158-170.
- 56.Гайдар Е. Гибель империи. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. 448 с.
- 57.Галкин А.А. Заветы перестройки (1985-1991) // Рабкрин : сайт. URL : <https://rabkrin.org/galkin-a-a-zavetyi-perestroyki-1985-1991-statya/> (дата звертання 22.11.2019)
- 58.Геллер М.История России. 1917-1995. Москва : МИК, Изд. «Агар», 1996. С.270-301.
- 59.Геншер Г.Д. Революція Горбачова: Не кожна епоха знаходить свою велику людину, не кожний великий талант знаходить свою епоху // День, 2012. № 161. С. 9.
- 60.Головченко В.И. Политика гласности в концепции Перестройки советского общества // Научно-практический журнал. Базис. 2018. №1(3). С. 65-68.
- 61.Горбачев: Сталин – это преступно и аморально // FLB : сайт. URL : <https://flb.ru/3/2012.html> (дата звернення 03.10.2019)

62. Горенко О. Горбачовська «перебудова» в контексті проблеми стилю мислення // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. №21. С. 40-48.
63. Горностаев А. События августа 1991 года в СССР глазами американских очевидцев // Преподавание истории в школе. Научно-теоретический и методический журнал, 2012. № 4. С. 32-39.
64. Дашичев В.И. Как и почему был разрушен Советский Союз // Актуальные страницы политической истории. 2014. №8. С. 1-12.
65. Джонс С. Война США в Афганистане. На кладбище империй. Москва : Эскмо, 2013. 480 с.
66. Доброхотов Л. Трагедия крушения СССР. Исторический и политические аспекты // Берегиня.777.Сова. 2015. № 2. С. 232-248.
67. Дроконова О.Н. «Чернобыльский след» в распаде СССР // Вестник Нижневартковского государственного университета. Нижневартовск, 2011. № 5. С. 45-51.
68. Жуковский С. Жуковская И. Перестройка (1985-1991) // История, 1998. № 26. С. 10-16.
69. Золина О.М. М.Горбачев и М.Тэтчер: испытание временем (советско-британские политические отношения сер. 1980-х – нач. 1990-х годов) // Берегиня.777.Сова. 2012. № 2(13). С. 74-77
70. История России: учебное пособие для вузов: в 2 т.. Т. 2 / авт.: М. М. Горинов, А. А. Горский, А. А. Данилов [и др.]; под ред. С. В. Леонова ; Московский пед. гос. ун-т. Москва : Владос, 1995. 472 с.
71. Калинин Д.М. «От Ялты до Мальты»: Проблема правового оформления окончания «Холодной войны» // Страницы истории. 2016. №4. С.133- 139.
72. Полюнов М.Ф. Отношения с США во внешней политике М.С.Горбачева в годы перестройки. 1985-1991 гг. // Общество. Среда. Развитие. 2016. №2. С. 14-21.

73. Кирсанов Р.Г. На пути к рынку: денежная реформа 1991 г. Как попытка стабилизировать финансовую систему СССР // Вестник Волгоградского университета. Сер. : История. Волгоград, 2013. №1. С. 137-142.
74. Козловська Т. Ю. Горбачовська «перебудова» та «нове політичне мислення»: передумови виникнення і наслідки // Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2000. № 408. С. 139–145.
75. Колесников А. 1985-2015: Ценности перестройки в контексте современной России // Карнеги : сайт. URL : <https://carnegie.ru/2015/05/28/ru-pub-60276> (дата звернення: 15.05.2020)
76. Корниенко Г. Холодная война. Свидетельство её участников. Москва : Олма-Пресс, 2001. 276 с.
77. Киселев А.Ф. Щагин Э.М. Новейшая история Отечества. XX век. Москва : Владос, 1998. 448 с.
78. Кисин С. «Другого способа просто не существовало» // Российская газета : сайт. URL : <https://rg.ru/2011/12/16/pavlov.html> (дата звертання: 22.02.2020)
79. Кошеленко А. Горбачев рассказал, что позволило «поставить точку» в Афганской войне // Мк.ru : сайт. URL : <https://www.mk.ru/politics/2019/02/15/gorbachev-rasskazal-cto-pozvolilo-postavit-tochku-v-afganskoy-voyne.html> (дата звернення: 08.02.2020)
80. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія М. Горбачова: причини, здобутки і втрати // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика, 2016. № 21. С. 85-100.
81. Левада Ю. Двадцать лет спустя: перестройка в общественном мнении и в общественной жизни // Полит.ру : сайт. URL <https://polit.ru/article/2005/05/21/twenty/> (дата звертання: 17.05.2020)
82. Лигачев Е.К. Загадка Горбачева. Новосибирск : Интербук, 1992. 301 с.
83. Ахромеев С.Ф., Корниенко Г.М. Глазами маршала и дипломата. Москва : Международные отношения, 1992. 320 с.

- 84.Макаренко Л. І. Перебудова та розпад СРСР (1985-1991) // Історія та правознавство, 2010. № 32. С. 18-21.
- 85.Мартинів К. Время Горбачова // Новая газета : сайт. URL : <https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/03/02/79758-vremya-gorbacheva> (дата звернення 12.03.2020)
- 86.Матанцев – Воинов А. Как США пожирают другие страны мира. Стратегия анаконды. Москва : АСТ, 2015. 448 с.
- 87.Медведев Р. А. Жертвы ГКЧП // Новая и новейшая история, 2003. № 1. С. 221-225.
- 88.Медведев Р.А. Почему распался Советский Союз // Отечественная история, 2003. №5. С. 112-121.
- 89.Мельник І. Політичні процеси на території СРСР після серпневих подій / //Історичний журнал. 2005. № 1. С. 97-102.
- 90.Мякшев А.П. Демонтаж единого Союза и советской системы межнациональных отношений в августе-декабре 1991 года // Известия Саратовского. Новая серия. Сер. : История. Международные отношения, 2019. Т.19(2). С. 158-164.
- 91.Набат М.М. Стратегия экономической помощи СССР Афганистану накануне вывода советских войск // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. : Востоковедение и африканистика. Санкт-Петербург, 2018. Т.10(1). С.118-129.
- 92.Нариси історії Росії / Б.В.Ананьїч [та ін.] ; під ред. О.О.Чубар'яна. Київ : Ніка – Центр, 2007. С.115-141.
- 93.Никулин М.С. Перестройка в СССР (современные оценки) // Русская история : сайт. URL : <https://ist-konkurs.ru/raboty/2009/1559-perestrojka-v-sssr-sovremennye-otsenki> (дата звертання: 12.05.2020)
- 94.Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985-1991 роки) // Віче, 2007. № 21-22. С. 24-26.
- 95.Овчар І. Шляхи й можливості трансформації політичної системи Радянського Союзу в 1985-1991 роках // Віче, 2007. № 16. С. 24-25.

96. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории. Санкт-Петербург : Кристалл, 2000. 839 с.
97. Плынов М.Ф. «Постоянно советская сторона делала значительные уступки..» Политика ядерного разоружения М.С.Горбачева. 1985-1991 гг. // Общество. Среда. Развитие. 2014. №4. 45-49.
98. Плынов М.Ф. «Могли быть абсолютно другие решения..»
Обстоятельства прихода к власти М.С.Горбачева // Общество. Среда. Развитие. 2014. №3. С. 43-47.
99. Плынов М.Ф. Предпосылки Перестройки в СССР (1985-1991 гг.):
внешний фактор // Вестник Санкт – Петербургского университета. Сер. : 2. Санкт-Петербург, 2006. №2. С. 50-61.
100. Плынов М.Ф. М.С.Горбачев и новое политическое мышление:
истоки, основные идеи, результаты // Новейшая история. 2012. №2. С. 136-150.
101. Плынов М.В. Объединение Германии и политика М.С.Горбачева //
Общество. Среда. Развитие. 2011. №2. С. 57-62.
102. Плынов М.В. Закрытая встреча с большими последствиями.
Переговоры М.С.Горбачева и Дж.Буша на Мальте в 1989 году //
Общество. Среда. Развитие. 2011. №5. С. 40-44.
103. Плынов М.В. М.С.Горбачев: Начало реформаторской
деятельности // Общество. Среда. Развитие. 2009. №3. С. 41-48.
104. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу.
Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2019. 512 с.
105. Рабуш Т.В. Роль США и СССР в процессе урегулирования
регионального вооруженного конфликта в Афганистане (1979-1989) //
Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Сер. :
Гуманитарные и социальные науки. Архангельск, 2017. №6. С. 27-35.
106. Поцелуев В. А. История России XX столетия. Москва : Владос,
1997. 512 с.

107. Рибаків Д. Радянський акваріум, або хто розвалив колоса на глиняних ногах // Дзеркало тижня, 2006. № 50. С. 21
108. Пученков А.С. Августовский путч 1991 г.: взгляд на события из здания ЦК (по показаниям очевидцев) // Новейшая история России. 2019. Т.9(2). С.455-484.
109. Рибалка Л. Політичні реформи в СРСР та Україні наприкінці 80-х рр. ХХ ст. // Історія України, 2011. № 21. С. 6-14.
110. Российская история: учебник для вузов / А.Н.Марков [та ін.] ; под ред. Г.В.Поляка. Москва : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. 319 с.
111. Савойська С. Розпад СРСР: парад суверенітетів // Пам'ять століть, 2010. № 6. С. 34-43.
112. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. Київ : Дух і літера, 2017. 528 с.
113. Семененко А. Між «застоем» і «перебудовою»: до питання про передумови приходу до влади М. Горбачова // Український історичний збірник, 2004. №7. С. 371-379.
114. Семененко А. І. Спроба державного заколоту в СРСР: історіографія // Краєзнавство, 2006. № 1/4. С. 158-161.
115. Сидоров А.В. От кризиса к распаду: СССР В 1990-1991 гг. // Вестник Московского университета. Сер. : 21. Управление (государство и общество). Москва, 2016. №1. С.64-98.
116. Стіл Дж. Михаил Горбачев: «Я сказал: прошу садиться. Но никто не сел» // Новая газета : сайт. URL : <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/18/45508-mihail-gorbachev-ya-skazal-171-proshu-saditsya-187-no-nikto-ne-sel> (дата звернення 01.05.2020).
117. Устинкин С., Тимофеев Г. Раскол социума и нарастание социальной и межэтнической напряженности в СССР в конце 1980-х – начале 1990 – х гг. // Отечественный опыт. 2012. №6. С. 170-175.
118. Філіпов О.В. Новітня історія Росії 1945-2006 рр. Москва : Просвещение, 2007. С.280-362.

119. Холодная Л.А Конституционная реформа 1988 г. и ее влияние на трансформацию политической системы СССР // Наука и школа. 2010. №2. С. 151-153.
120. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. Москва : Вагриус, 1994. 510 с.
121. Христинина Е.В. Причины распада СССР и их оценки // Вестник Международного института экономики и права. Челябинск, 2015. № 7. С. 315-318.
122. Худоров И.В. Б.И.Ельцин и его окружение о событиях августа 1991 // Вестник Удмурдского университета. Сер.: История и философия. 2016. Т.26(1). С. 144-149.
123. Хупова М.М. Изменения внутривполитического курса СССР во времена перестройки // Вопросы студенческой науки. 2019. №10(38). С. 60-64.
124. Шаповал Ю. Як гекачепісти країну з кризи виводили // Дзеркало тижня, 2006. №31. С. 1-21.
125. Шех А.В. Власть и общество в условиях перестройки в СССР // Труды Кольского научного центра РАН. 2014. № 5. С. 152-158.
126. Шубин А. Распад СССР: объективные причины и субъективные факторы // Россия и АТР. 2016. № 3. С.23-48.
127. Яковлев Н.Н. Да, это мы прикончили гигантского дракона // Молодая гвардия, 1996. № 6. С.43-73.